

BESSENYEI GYÖRGY.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

IV.

BESSENYEI PHILOSOPHIÁJA ÉS VALLÁSA. — ELSŐ REGÉNYE :
PODOTZ ÉS KAZIMIR.

Voltaire bölcséleti és vallási nézeteinek alapját Locke sensualismusa képezi. Egész életén át határozottan ragaszkodott a tanhoz, mely a descartesi innata ideák rendszerét megdöntötte, hogy nincsenek velünk született képzeleteink, hanem minden ismeretünknek forrása az érzéki tapasztalás. Regényében a *Mikromegasban*, a Sirius-lakó előtt okoskodó philosophusok közt Locke követője így nyilatkozik: «Nem tudom, mi módon gondolkodom; de azt tudom, hogy mindig csak érzékeim közbenjárásával gondolkodtam; nem kételkedem, hogy vannak tisztán szellemi valóságok, de azon már erősen kétkedem, hogy Istenre nézve lehetetlen lett volna: gondolkodóvá tennie az anyagot». Bessenyeinek is ez a kiinduló pontja. A *Holmi* második fejezetét már az innata ideák vagy «született tudomány» ellen írja. A kérdésre többször visszatér, legterjedelmesebben a *Természet Világának* ötödik kötésében, s mindig egyező értelemmel. Következétesen halad ez alapon mindenütt, természetesen Voltaire után, a theodicee, Isten-bizonyosság felé. Ellenei azt vetik föl: «Honnan van hát, hogy nincsen földünk kerek-ségén olyan vad nép, melly akar egy akar másképpen Istenről

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 128. és 129. füzetében.

ne álmodozna? Nem mondatik, hogy az ember érzései által látván e világnak csudállatos alkotását, ne kényszerítettne Istenről gondolni . . . Elég nekünk élven az igaz Istent megismérni, ha fogantatásunk előtt nem tudhattuk is.»

Voltaire, az istentagadónak hirdetett Voltaire, egész philosophiai, természettudományi és történeti képzettségét, egész észbeli erejét fölhasználta: az Isten létét, bár nem velünk született, csak megismert, de kétségbevonhatatlan igazságnak bizonyítani. Egy bölcselkedő beszélgetésében írja: «Semmiről sem vagyok bizonyos. Hiszem, hogy van egy eszes lény, egy alkotó erő, egy Isten. Minden másra nézve sötétben tapogatózom». Deista az angol szabad gondolkodók értelmében és hatása alatt, kik szakítottak a kinyilatkoztatással, de a világ anyagi és erkölcsi létének, rendjének magyarázatára hirdették az Istent. Így Voltaire is. Az istenhit nála nem lelki szükség, hanem tisztán a gondolkodás eredménye. Több úton s munkái számtalan helyén kísérli meg bizonyítását. A legfelső fékező, egy igazságos és kérlelhetetlen bíró hitét nélkülözhetetlenné teszi az emberi társadalom rendje, az istenhitet az emberi természet. Henrik, porosz herczegnek írja az ismeretes mondást: «si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer; mais toute la nature nous crie, qu'il existe». De hitét nemcsak ezzel a hasznossági bizonyítékkal, hanem észkokokkal is igyekszik támogatni. A világ létezése létrehozóra, mozgása mozgatóra, rendje rendezőre utal. Észszel van alkotva, tehát csak ész alkothatta. A mű, mely czélt s céljára vezető eszközöket tüntet föl, mesterre vall. Sokszor ismétli a gondolatot, hogy a természet hamisan van elnevezve; voltaképen művészet az, mely művészre mutat. E kosmologiai és teleologiai okok és képek Voltaire deismusát dualismusára vezetik vissza, melylyel az anyag és erő elvét megkülönbözteti. Az istentagadásról írt homiliájában olvassuk: «Bizonyára okosságát és eszét kellett vesztenie annak, a ki azt mondhatja, hogy az anyag mozgása, még ha magában létezhetik is, elégséges érző és gondolkodó lények teremtésére.»*) Az atheisták egyet-

*) Nem érdektelen, e fejtegetések során mellékesen megemlékezni Voltaire állásfoglalásáról egy tudományos kérdésben, mely a mi értünkre oly nevezetes fejlődést vett. Korában lepott föl, mintegy Darwin elődjeként, a franczia Maillet, az állatfajok fölfelé haladó átalakulásának tanával. Elméletét Voltaire kegyetlenül kicsúfolta.

len szóval leverhetők: Ti vagytok, tehát van Isten. — Tulajdonságainak magyarázatába, fölvételébe Voltaire sohasem ereszkedik; ezekről mitsem tudhatunk. Csak egy látszik kétségbevonhatatlannak és szükségképeninek előtte: igazságossága.

Bessenyei munkáiban mennyi az ezekkel rokon, vagy talán átvett gondolat, hány lapja, sőt mondata emlékeztet újra meg újra Voltairere: s egész gondolkodása mégis lényegesen különbözik ezétől. Idevágó értekezéseinek nemcsak formáját vagy formátlanságát értjük, melylyel a bölcséleti kérdések egész özönét nem biztosabb logikai renddel és fejlesztéssel adja elő, hanem csak mintegy véletlenül egymásba aggatva, egymáshoz fűzve, inkább habozva és töprengve rajtok, mint elfogadhatóbb megoldásukig jutva, fejtegetéseit minduntalan töredékben hagyva s számtalanszor visszatérve rájuk és végetlen ismétlésekbe esve. Voltaire sem volt módszeres philosophus; de minden ízében francia szellem ennek egész villágosságával, elemző hajlamával és formaérzékével. A nagy hatást, melylyel e nemű írásaival két emberöltőn uralkodott, épen világosságának, gondolkodása következetességének, az anyagon uralkodó sokoldalúságának s eredményei praegnans, elmés formulázásának köszönte. Bessenyeiben ez mind nincs meg. Innen a szakemberek kicsinylő véleménye felőle. Így Almási Balogh Pál nyilatkozata (*Philosophiai Pályamunkák* 1834): «Bessenyei lángelméjű s termékeny író vala, de nem lévén semmi alapos tudománya, munkáiban sincsen semmi rendszeres összefüggés, semmi rend s világos, átgondolt előadás».

De nemcsak ebben a tekintetben különbözik mesterétől. Számos egyezései, átvételei mellett is, eltérőnek, másnak mutatkozik belső világának képe. Voltairenek, a maga s az emberiség öszhangjának megőrzése okából, csak az isten-hitre van szüksége; Bessenyeinek szüksége van a kinyilatkoztatás hitére is. Ez mássá alakítja, kiindulásában és megállapodásaiban, egész gondolatmenetét, mely a bölcsélet kérdéseit és módszerét minduntalan átviszi a theológiába, bár a rationalismus theológiájába. Hangulatuk is egészen más. Van Voltairenek egy igen

Bessenyei is érinti a kérdést s mestere után a *Természet Világában* (nyolczadik kötés, jegyzet) tanítja: «Az emberek oly régiek, mint a bércek».

szép, lendületes fejtegetése a lelkiismeret bírói hatalmáról, *Sophronimos és Adelos* dialogjában, melyről Strauss azt mondja, hogy igenis szép, igenis költői Voltairehez; nem illik hozzá. Ez a Voltairehez nem illő, e nála kivételes s a subjectiv érzéstől áthatott hang: Bessenyeinek állandó, jellemző formája. Voltaire csak esztől kér bizonyságokat: csak tudásvágyát akarja kielégíteni. Bessenyei az élet és világ nagy kérdéseire szívvel fordul. Elméje inkább csak azokat a benyomásokat magyarázza, melyeket szíve, kedélye vesz; inkább azokat az igazságokat, melyeket érzése követel. Ez lelki életének uralkodóbb eleme lévén, követelőbb, több irányban, számosabb kérdésben törekszik megnyugvásra s minél teljesebb megnyugvásra: innen a hit szerepének nála tágabb köre. Isten létének terjedelmesebb, behatóbb vizsgálata nincs is irataiban. «Mihent e nagy rendű teremtésnek csudállatos testét szemlélem, azonnal erőltetem annak elhitelére, hogy nem emberek csinálták; mely szerint kell valami nállunk sokkal felsőbb erőnek, hatalomnak s személynékné lenni, ki által mindezek szereztettek». Tehát az első pillantás a világba: bizonyága Isten létének. Ez más módszer, de más érzés is, mint Voltaireé. A teremtsről, a teremtettség viszonyáról a teremtőhöz, ennek tulajdonságai kifejeződéséről a világban, legrészletesebben szól az *Értelem Keresésének* utolsó fejezeteiben. Az alapkérdéssel, az elsővel, igazán sehol sem foglalkozik. Célja: érzésének megnyugtatója; ezzel pedig, Isten létével, érzése tisztában van. «Állítani, hogy az emberi nemet Istenétől meg lehessen fosztani: a legmélyebb tudatlanság», írja a *Természet Világa* ötödik kötésének egy jegyzetében. Lelkének olyan erős szüksége, hogy nem is kételkedhet benne s így bővebb bizonyításra nem szorúl. Most említett tankölteményének két helyén is (a harmadik és ötödik kötésben) ismételve rátér a Voltaire-féle hasznossági okoskodásra, de nem annyira azért, hogy a földolgot bizonyítsa, mint inkább csak hogy a belőle eredő erkölcsi javakat szem elé állítsa. Elmegy a tételig, hogy «a polgári engedelmességnek vallás az eredete». Általában nem a bölcselkedő nyugodt okoskodásával szól Istennek léte felől, hanem a hívő meleg ragaszkodásával. Kétkedésre oly hajlandó lelkét ez egy bizonyosság ereje menti meg a kétségbeeséstől. Ez egy, kételkedésének nem tárgya, hanem vigasztalása. A bizodalom egész közvetetlen melegségével olvad bele: első és utolsó gondolata. Voltaire harcza a materialismus

ellen, lelkes tolmácsra talál benne. Az örök valóság nem test, hanem Isten, ki mindenhatóságával teremtette a világot.

Az Isten és világ viszonyának fejtegetése a gonosz eredetének és földadatának kutatására vezet. Voltaire sokat foglalkozott e kérdéssel, különböző formájú munkáiban. Visszariadt a gondolattól, hogy Istent önkényes zsarnoknak képzelje, ki az embert csak játékszerének tekinti; inkább hajlandó hatalmát korlátozottnak fogni föl s elégtelennek a nyomor és gonosz legyőzésére. De végül mindig bevallja, hogy e kérdés voltaképen megoldhatatlan s csak az Istenbe vetett bizalom hallgattathatja el. Így a *Lissaboni szerencsétlenségről*, az iszonyú földindulásról (1755 november 1.) írt nagy tankölteményében: a gonosz létét nem tagadhatjuk, s az embernek, tettei és türése szerencsétlenségében s gondolkodása homályában, egyetlen menedéke: a gondviselés jóságában való bizalom. Emberi valóknak fensőbb kifejlesztése apasztani fogja bajainkat. Bessenyei, a gonosz eredetére vonatkozó metaphysikai speculatiók nélkül, szakasztott erre az eredményre jut. Neki is megvan lissaboni költeménye, mely egy nagy elemi csapás alkalmából a rossznak kérdését állítja az értelem elé. *Debreczennek siralma* a címe s az 1802 június 11-diki nagy égést írja le.*) Egy helyén vonatkozik is mintájának tárgyára, a lissaboni földrengésre. A lelke elé toluló kételyeket csak azzal a gondolattal nyugtatja meg: az Isten közönséges atya. Állandó boldogság nincs a földön, de nincs állandó boldogtalanság sem. Az embert értelmi haladása, művelődése erősíti a gonoszszal való küzdelemben s így életét boldogabbá teszi. Különben a gondviselés a természethez szabja magát, hogy irántunk való munkáját attól különböztetni nem lehet. Az esetek nem kényszerítő végzésből lesznek, hanem a természet szabad műveiből s renden kívül való isteni akaratot nem mutatnak. A *Bihari Remetében* mondja e tárgyról: a világ folyásában jelentkező gonosz, «mivel jósággal nem ellenkezik, kötelességemben is meghágy; vizsgálása reám nem tartozik; próbául szolgál nállam az Isten valóságának megismérésére ebben is, hogy nagyságátul leverette-tem és titkainak mélységébe lelkem elsíjja.»

*) Részletesen leírja ezt a tűzvészt Keresztesi József is *Kronikájában*. Érdekes a két leírásnak, de különösen a hozzájuk fűzött elmélkedéseknek összevetése. Mily messze járt Bessenyei a kálvinista dogmatizmustól!

Nem megy ily határozottan Voltaire után a lélek, halhatatlanság, determinismus kérdéseiben. Hite és kételyei egyaránt bensőbb kapcsolatban vannak érzésével, közvetlenebbül fakadnak belőle s elevenebben hatnak rá, mint Voltairénél. A kételkedő gondolat vagy a fölismert bizonyosság által nyugszik meg, vagy a megismerés lehetőségének határán tétováz. Így Voltaire. Az érzés, melyet a háborgó gondolat fölizgatott s megnyugtatóni nem képes, saját világában keres kibékülést. A megismerés határaitól visszatérő gondolat a vallásos érzés békítő, kiegyenlítő munkáját idézi föl. Ez Bessenyei gondolkodásának rendes körfolyama: kutat, mert nem hisz mindent, a mire tanították; értelme csak kevés dologban juthat megállapodásra, részint képzettsége és módszere ki nem elégítő voltánál, részint a kérdések természeténél fogva; minden utat megkísért, hogy szinte szenvedni látszik bele; végre is hitéből kell segítségére hívnia azt, a mi megmaradt s szerencséjére: épen, erősen, mélyen maradt meg.

A lélek és halhatatlansága kérdésében Voltaire fölfogása, bár számtalan nyilatkozatában mutat ingadozást, ép oly kétségtelenül a materialismus felé fordult, mint a mily határozottan ellene fogalmazta Isten-bizonyítását. A lélek az embernek csak testiségéhez kötött érző és gondolkodó képessége. «A természet úgy rendezte be a dolgot», írja Deffandnénak 1772-ben (egy állítólagos ismerősének szájába adva gondolatait), «hogy fejünkkel gondolkodunk, mint a hogy lábunkkal járunk. Ismerősom egy hangszerhez hasonlított bennünket, mely nem ad többé hangot, a mint eltörött. Nyilvánvalónak állította, hogy az ember, mint minden más állat, mint a növények, mint talán a világnak valamennyi lénye általában, azért alkottatott, hogy legyen s azután ismét ne legyen.» A legvigasztalóbb szó, melyet e tárgyra vonatkozólag mond, a böleseleti szótárban van. «E kérdések a határozatlan valószínűségek világába vezetnek; tengerben úszunk, melynek partját nem látják szemeink. Jaj azoknak, kik úzás közben czivakodnak egymással; jusson partra, a ki tud; de a ki azt mondja: hiába úsztok, mert nincs szárazföld, — az elbátortalanít és elrabolja minden erőmet». Bessenyei se látta a szárazföldet; de hitte, hogy van. Képzelei felőle elhomályosultak; de hite benne nem gyöngült. Tévelygése, kételkedése végén mindig oly erősen érezte, hogy biztos menedéke volt. Nem azon végzi, a min a legjobb esetben

Voltaire, hogy: nem tudom biztosan tagadni; hanem azon, hogy: hiszem és megnyugszom, ha nem tudom is biztosan állítani. Töprengése sohasem a hitetlenségé, csak az emberi szellem nyugtalanságaé. Ádám, szemtől szemben az Úrral is tündöklik a végen. Vallásos meggyőződésének nem volt meg a lélek szellemiségére és halhatatlanságára vonatkozólag az a, minden kétkedést kizáró, a lelkesedés hangján nyilatkozó, s a harczt minden irányban fölvenni kész bizonyossága, mely például Rousseaunál a *Vicaire Savoyard*ban mutatkozik. Benne a Voltaire, egészen Voltaire által fölzavart kétség dül. Nem elég határozott, hogy az ellenkező fölfogásúak ellen harczt viseljen: belső harc emészti folyvást s fogyasztja erejét. E belső harc, a gondolatok, tapasztalások, tanult és magában kifejtett nézetek csatája, mindig azon végződik, hogy megnyugvást kereső érzése a hithez menekül.

Így a lélek kérdésében is. Rousseau a lélek ítélő munkáját egészen elválasztja az érzékektől s spiritualismusának ebben pszichologiai alapot vet. De Bessenyei Voltairerrel tart okoskodása alapvetésében, noha érzése más eredményhez kényszeríti. Azon kezdi a *Holmiban*, hogy hiszi a lélek testetlenségét, de nem képes megmagyarázni. A *Természet Világában* s különösen az *Értelm keresésében* többször visszatér rá. Tapasztalásai, eszének munkája nem képes megértetni vele. A mit mond, csupáskétség. «Bár mint okoskodjanak a bölcsek értelmeknek valóságáru, de az ellene-állhatatlan igazság marad örökre, hogy annak test nélkül megmaradandó valóságát csupa természetből elleneállhatatlan próbákkal soha meg nem bizonyítja senki oly móddal, hogy a tudós embert benne megnyugtathassa. E dologra menyei kinyilatkoztatás kellett.» De végül, a hol legterjedelmesebben foglalkozik a tárggyal, a gondolkodó s különösen emlékező erőből indulván ki, az okoskodásban is szövetségést keres hitének. «Lelked, tudománya szerint is, magát véghetetlennek, halhatatlannak mutatja előtted. Ez okokhoz járulván már a menyei kinyilatkoztatás, azaz az Úrnak ígéjében magát megmutatott istenség, szózat és bölcsesség: lelkének halhatatlanságában minden keresztyén megnyughatik. Miért nem cselekedné? Értelmének, emlékezetinek, bölcsességének és csaknem minden tudásának elmulását nem láthatja, nem tudhatja, nem próbálhatja . . . Köteles vagyok tehát lelkemnek halhatatlanságát vallani s állítani». Ide vezeti etikája,

a megszolgálás, jutalom és büntetés szükségszerűségének taná. Hullámozó érzéseit, melyeket e gondolatok benne fölverték, költőileg tolmácsolja a *Természet Világában*. A hit fényét és melegét, a mint a kétely árnyékán áttör:

Oh édes reménység, ha álom volnál is,
Vélled tévelyegni fő boldogság mégis!

Ugyane gondolat a költemény befejező soraiban:

Oh halhatatlanság, édes vigasztalás!
Bujdosó reménység! dicsőség, hit, vallás!
Erkölcünknek tárgya! mennyei méltóság!
Lelkünknek ösztöne, örökös boldogság!
Szerencsés, ki hozzád ragadhat hitével
S kétség nélkül nyugszik benned meg lelkével!
Rettentő tudomány minden gonoszoknak,
Jutalom, boldogság minden igazaknak!

A megszolgálás s az ismeretek érzéki forrásával kapcsolatos kérdések közül a determinizmusra nézve Voltaire csak későbbi éveiben vonta meg azt a következtetést, mely a sensualismusból szükségkép folyik. Képzeleteink szükségszerűleg alakulnak lelkünkben, tehát az általok ébresztett vágy és akarat sem lehet szabad. De e mellett szigorúan föntartotta a jó és rossz fogalmainak megkülönböztetését s a véték és erény beszámíthatóságának tanát, mint a természet rendjéből s az ember képességéből következőt. Bessenyei előtt is az emberiség erkölcsi rendje az, a mi legmélyebben érdekli, a miről legtöbbet gondolkodik s leghatározottabb nézeteket, legkövetkezetesebb rendszert alkot magának. A *Bihari Remetében* az akaratnak szinte föltétlen szabadságát hirdeti olyan lelkesedéssel és ékes szólással, milyenre munkáinak kevés más helyén találunk. Nem a kételynek töprengő körültekinvésével, habozó kérdezősködésével, logikai megakadásaival: szinte a tudás határozottságával, a meggyőződés erejével, a támadás és védelem készségével. Stíljének erejében és határozottságában, gondolkodásának e tárgyra nézve nagyobb biztossága nyilatkozik. Az alapfogalom melyből itt kiindul, a lelkiismeret fogalma. Ennek két forrását különbözteti meg: a természetet és tudományt. A természet adta lelkiismeretnek fő törvényét röviden úgy fejezi ki, hogy: a mit az ember magára nézve igazságul hisz és követel, másokra nézve is igazságul tartsa és teljesítse. Ebből következnek

mind azok az erkölcsi tételek, melyek állandók és változatlanok, az erényeknek és bűnöknek örökre elválasztott, természetben gyökerező megkülönböztetése. Lelkiismeret, természetes érzés, jóság, igazság: rokon fogalmak. A tudományból is merít törvényeket a lelkiismeret; de ezek a törvények időnkint és helyenkint mások és mások. Hit, közintézmények, szokások: mindezek fejlődnek, változnak s egyáltalában nem mentek a tévedéstől. Hitünkhöz való ragaszkodásunk a tudományból következik; másoknak a magunk igazságára való kényszerítése által már bűnné lesz, mert ellenkezik a természeti lelkiismerettel. A tudomány haladása neveli a türelmet s ez által az erényt és boldogságot is. A hit sokféle, de a cselekedet csak kétféle: jó és rossz. «Ha valaki az igaz Istent ismeri, annak jó cselekedet által kell megigazulni.» A kálvinizmus dogmáitól, a hit által való megigazulástól s a praedestinációtól, nemcsak elfordul, hanem egyenesen ellenök harczol. «Csupa hit által, cselekedet nélkül, az emberek érdemét Isten és világ előtt megállítani egyáltalában lehetetlenség.» Hevesen küzd az eleve elhatározás tana ellen s az akarat szabadsága mellett. Az isteni akarat az emberi cselekedeteket a maga szentségétől megkülönböztette. A szabad akarat tagadása annyi, mint énségemnek tagadása. Képzeleteinket érzékeink által kívülről kapjuk; de ítéleteinket a jó és rossz tudatával, lelkiismeretünkben a természet vezérlésével alkotjuk. Ha szabad akaratunk nem volna, Isten nem büntethetne és jutalmazhatna igazságosan. «Oh ne foszszátok meg, tudósok, lelkemet azon egyetlen egy vígasztalástól, hogy érdememben Istene előtt láttasson valaminek! Miért legyek, ha semmi sem vagyok? És mi vagyok, ha Isten előtt akaratom nincs, sem jószágos cselekedetem? Élő fa. Ellenállhatatlanul van a jószágos cselekedet és annak érdeme szívemhez ragadva. Hijában kiáltja e világnak szája, hogy Isten nállam nem tekint, mert mindazokat érzésem és a magam tudása megczáfolja, melybe értelmét Istene rendelte. A mi bennem van, ő adta; a mit beszélsz, te mondd.»

Mindezek nála nemcsak gondolatok, hanem érzések, melyek végkövetkeztetéseiben messze távolítják Voltairetől. Ez mephistophelesi arcczal nézi Krisztust is; szívébe nem hatnak sem szavai, sem sebei. A keresztfá alatt gúnyolódóknak ad igazat s közéjük áll. Bessenyei távol marad tőle s a lelkiismeretében élő igazságoknak Krisztus szavaiban találja legfönségesebb

és legvigasztalóbb kifejezését: «Éhező voltam, mond, ennem adtatok; szomjúhozó, innom; beteg, meglátogattatok: jertek Atyámnak országába. Hol kell világosabb jutalom jó cselekedetnek megisméretiben?» A megszolgálásnak ezzel a tanával, mely egész fölfogásának alapját veti meg, bensőleg kapcsolatos a lélek halhatatlanságába vetett hite, mely nem nyughatik meg Voltairerel az öntudat által nyilatkozó isteni igazságszolgáltatásban. Hisz, de mintegy erkölcsi meggyőződéséből folyik türelme, sőt méltánylata a különböző hitrendszerek s erkölcsi tartalmuk iránt. «Az igaz hit vidám és mosolygó; nem ellenkezik sem csendességgel, sem nyájassággal, törvényei nem elviselhetetlenek, se nem unalmasok; és akármit mondjon annak kegyetlenségéről egy bigott, mely ötet mindenkor nehézzé kívánja tenni, de soha kellemetességét tőle el nem veheti.» A türelem a lélek természetes jósága; a fanatizmus gonoszság. Tanaitól és jelenségeitől a történetben mindig fölindulással fordul el. Hevesen kikel az ó-testamentom és zsidó nép szelleme ellen, melyet a vallásos kizárólagosság és embergyűlölet szellemének magyaráz. Voltaire nem állapodik itt meg; ugyane jellemvonásokat keresi a keresztyén vallás és egyház történetében, melyet gyűlöl, mint az emberi nyomor fő forrását, és megdönteni igyekszik. Écrasez l'infâme! Hitvallása az *Urániához* intézett költői levélben, hadizenet a keresztyénségnek s a bibliai kinyilatkoztatásnak. Mi másképp gondolkodott és érzett Bessenyei! A keresztyénséget nem az ó-testamentomból, az embergyűlölet tanából, fejleszti, hanem szembe állítja vele. Az emberszeretet tana ez, mely amarra csak megtévelyedéseiben emlékeztet. E tévelygéseknek semmi közük tiszta és boldogító forrásához. «Elfojt a magunkon való szánakozás és megsüt a szemérem. Hogy tévedtek úgy el a keresztyén vallásnak igaz értelmétől, azt kívánván követni? Én nem tudom. Csak azt látom, hogy ezen véres fergeteg, mely a világot annyi száz esztendő alatt halálos vonakodásokban tartotta, a bibliából támadt, azaz az ó-testamentomból, melyet a világnak, a teremtés könyvén kívül, jó lett volna nem olvasni.» Az evangéliomot és leveleket nem Voltaire gúnyos kritikájával, hanem a gondolkodó ész szenvedéseivel olvassa s gyakran idéz belőlök. A hit, mely ellen vizsgálódása, elmélkedése új meg új támadásokat intéz, fölötte drága neki. ~~Nem~~ ^{Nem} úgy alkotva, hogy kétségeinek kétes eredményében megnyugodjék. El kellene merülnie, ha

hite fönn nem tartaná. Emberi módon mit sem érhet: tiszteli a szentséget. Elfogadja, sőt áldja a kinyilatkoztatást. Nem csodáiért, melyet a farahók mágusai is tettek; de ama nagy, belső csodáiért, hogy megszerzi békéjét, megerősíti jóságát, és biztosítja nyugalmas halálát. «A Messiás tudományát mennyeknek hiszi, mert mennyfeljárattal megegyez s az embert boldogítja.»

Ez Bessenyei gondolkodásának világa, futólagos vázlatban. Vele is az történt, a mi a múlt század végén Németországon annyi vallásos lélekkel, kik sem a francia encyclopædisták ostromának ellenállani, sem vallásuk örökölt vígaszáról lemondani nem tudtak. Az angoldeismus s a magok pietismusának befolyása alatt megkísérlették kibékíteni, összeegyeztetni e kettőt a rationalismusban. A kinyilatkoztatást elfogadták, de tartalmát az ész bírálata alá fogták, s a keresztyénség alaptanait megtartva, elvetették mindazt, a mit a különböző idők és helyek viszonyaiból fejletteknek tekintettek rendszerében. Bessenyei bölcsesége sem más, mint a keresztyén rationalismusnak egy kísérlete: az ész tiszteletével tenni eleget a kedély szükségének. Szinte démoni erővel hat rá Voltaire, alig tud szabadulni tőle, minden módot megpróbál, de végül mégis mindig csak a keresztet kénytelen eléje tartani. Ellenmondásokkal teli, töredékes és rendszertelen iratainak nincs tudományos jelentősége. Az eszmék fejlődésére, tanok bírálatára, a biblia magyarázatára csak kis részben sem vetnek új világot: de fényt vetnek belső életére. A magára hagyott ember belső küzdelmeit világítják meg s hánykódó szívét, melyben csak két eszménye nem ingadozott soha: a nemzeti és erkölcsi.

A mi azt az irányát illeti, hogy a keresztyénségben az erkölcs természeti törvényeinek legtisztább és legfönségebb kifejezését látta: erről tanúskodik már legkorábbi munkáinak egyike. Egy kis philosophiai regény ez, két amerikainak viszontagságairól és megtéréséről. Eredetileg németül írta, s név nélkül bocsátotta közre. Hol, mikor, milyen cím alatt? — erre nézve sem életrajzának egykorú adatai, sem könyvtáraink, sem német bibliographiai munkák nem adnak fölvilágosítást. Annyi bizonyos, hogy Kazinczy Sárospatakon egy tanulótársának kezében látta s 1776-ban le is fordította. Megjelent Kassán, *Az amerikai Podotz' és Kazimir' keresztyén vallásra való megtérése* címmel. Sem a címlap, sem az előszó nem nevezi meg szerzőjét; az utóbbi csak annyit mond, hogy «a könyvecske

Bécsben született, még pedig egy fő magyar cavallier szüleménye». A füzetke elé Kazinczy nem kevesebb, mint öt magasztaló verset nyomtatott: Dénes és László öcsésének deák ódáját és distichonját, Terhes István kontraskribának szintén latin párverseit, azután Torma Mihály, Barczafalvi Szabó Dávid és Dobay Dániel tanulótársainak deák és magyar verses üdvözleteit. Emlékirataiban azt írja ugyan Kazinczy, hogy mindezt Szilágyi Márton professzorának javaslatára tette könyve elé, mint az akademikusok szokták, hogy «értekezéseiket megvasztagsák». De a szokással való visszaélés, az iskolásfiú, ki tömjénfüsttel véteti körül magát, mégis jellemző Kazinczynak korán ébredt hiúságára.

A munka meglehetősen formátlan. Tulajdonképeni cselekvénynyel, valószínű indítékokkal, az elbeszélés csínjával nem igen törődik. Tanító dialogusokat sző be s a mese legnevezetesebb fordulói csak fölületesen siklik át. Külső valószínűsége nem is igyekezett: két amerikai vadember egyszerre, jóformán magyarázat nélkül, Ázsia törökjei közé vetődik; később, Konstantinápoly kellő közepén, néhány társukkal, lekaszabolják a török papi tanácsot és kísérőiket, s szerencsésen megszöknek; szökésükben is rabok maradnak, mert egy trinitárius szerzetes váltja meg őket, s ez képezi a belső, lélektani bonyodalom megoldását.

De lássuk a mesét részletesebben. Egy amerikai sziget lakói ősidőktől kezdve napimádók. Bizonyos költői föltalálással van elbeszélve a nap-mythos eredete. E szigetnek egy lakója Podocz, kis fiával, Kazimirral, egyszer «az ázsiai partra kivetített, épen oda, a hol Mahomed mindennek törvényt szab». Itt is híven imádták a jóltevő napot; ennek magasztalása, éltető hatásának rajza az egész természetre: legszebb lapja a könyvnek. A csodálkozó törökök hiába akarták őket a magok hitére nyerni. Utoljára elvitték Konstantinápolyba, hogy ott megtanulhassák az új vallást és új erkölcsöt. Az amerikaiak mindjárt megbotránkoztak azon, hogy a törökök sok feleséget tartanak. «A ti feleségeitek a ti rabjaitok; de azért a nyájas erkölcsök, az igazi gyönyörűség, szelídség, emberi könyörületesség, a hódító virtusok ti nálatok rabságban lévő feleségeitekkel együtt nyomorognak.» A mohamedánusok hitágazata tiltja az olvasást, tanulást, mert «a bálványozó és babonás vallás többnyire csupán csak a tudatlanok közt maradhat meg». Az

amerikaiakat nem győzheti meg a tudatlanság, s a mufti elé kerülnek. Ennek sem hajlandók elhinni, hogy Mahomed az Isten követje volt; hiszen most is a koporsóban fekszik. Erre bezárják őket s csak Kazimir gyermeki ingadozása nyitja meg börtönük ajtaját. Künn több amerikai földijökre találhatnak, kik itt raboskodva már fölverték a török vallást. Podocz és Kazimir újra a muftik tanácsa elé állíttatnak. A censurának az a vége, hogy a megtérítendők Mahomedot «hitetőnek» mondják. Büntetésül az apának meg kellene vernie fiát, s mikor vonakodik, kegyetlenül korbácsolni kezdik, s Kazimirt is megsebesítik. Ezen elkeserednek a jelenlevő amerikai rabok, föllázadnak, visszatérnek a nap-isten hűségére, a mennyi muftit és törököt csak kaphatnak, mind megölik s Podoczczal és fiával megszöknek. Bolyongásukban egy trinitárius szerzetessel találkoznak, ki keresztyén rabok megszabadítása végett jár Törökországban. A barát megilletődik sorsukon, magához veszi őket is s annyi jóval van hozzájuk, mintha atyjok lett volna. Ime, a történet befejezése: «A kis Kazimir megilletödvén e férfi jótéteményén, így szóla az atyjához: Ennek a férfinak jó prófétája van, mert ő emberséges, jó, könyörülő és jóltévő; legyünk az ő prófétájáé. Podocz Kazimirnak ebbéli tanácsára reá állott, mivel azt helyben kellett hagyni, és keresztyénné léve.»

A kis regény, mely a vallásos fanatizmus képviselőiül a törököket választotta, valószínűleg Voltaire *Hitető Mohamedjének* viszhangja. Voltaire egyik regényhőse, *Ingeny*, is amerikai, kanadai, ki Európába kerülven, a természetes érzés és gondolkodás felsőbbségét példázza a kultúra mesterkéeltségével és erőszakosságával szemben. Bessenyei meséje, szerkezete, előadásának módja egyaránt bizonyítja, hogy célja nem annyira költői, mint inkább tanító. Az erőszakos térítés gyűlöletességét, a babona és tudatlanság visszataszító voltát tünteti föl, s ezekkel szemben a szeretetet, mint a keresztyénségnek fő és méltán hódító tartalmát. Egy kis visszakanyarodás a regény régi útjára: vallásos és erkölcsi tételek példázására s érdekek szolgálatára. De nem többé a dogmatizmus, hanem egyenest ennek ellenére az általános keresztyén morál értelmében. A régi úton új cél felé törekvés, a régi forma új tartalommal.

V.

A TARIMÉNES. — BESSENYEI POLITIKAJA.

Voltairenek regénye is lényegében és céljában ugyanaz, a mi drámája és eposza: a maga bölcséletének elmés, finom és mulattató példatára. Különös kedvvel használja e formát a jó és rossz eredetének, viszonyának, jelentőségének magyarázatára. A regény az ember sorsát mutatja be; milyen hát ez a sors s mire tanít bennünket ama hatalom irányában, melytől függ s a mely vezeti? kérdi Voltaire s különböző időben nem egészen egyező feleleteket ad.

Az elsőik egyikében, *Zadigban*, mely 1748-ban jelent meg s nemrég magyarul is kiadatott (1870. fordította Rakovszky István), még nem távolodik messze Pope álláspontjától: a kétségtelenül meglevő, de jót szülő s ebben megengesztelő rossznak föltételétől. Zadig, töprengésében a világot sujtó nyomoron és gonoszszágon, megnyugszik útítársa magyarázatában, hogy a gonoszok mindig szerencsétlenek s csak a jóknak megpróbálására valók; hogy nincs szerencsétlenség, melyből valami jó ne következne; hogy az Isten végetlen hatalma a világoknak végetlen számát teremtetten, melyek nem hasonlítanak egymáshoz s közülök csak az az egy tökéletes, a hol a legfelső valóság lakik, kihez a gonosz nem közelíthet. E tantól egészen elfordul tíz évvel későbbi, leghíresebb regényében, mely 1793-ban Bécsben magyarul is megjelent ily czímmel: *Eldorádóban; Kandid avagy a legjobbik világ*, fordító megnevezése nélkül. Célja: «nevetségessé tenni azokat a bölcselkedőket, kik nemcsak a valóságnak szükségszerű és örök törvényeit, hanem a lehetőségnek határtalan mezejét is meg akarják határozni; amaz agyafúrtakat és álmodozókat, kik kathedrájokban vagy íróasztaluknál a világoknak egész mérhetetlen számát csak az ő hivatásukhoz való világosságoknak és lámpásoknak nézik; ama pedansokat és papokat, kik mindent csak az emberre, mint az egész teremtés központjára vonatkoztatnak és jövődölve hirdetik, hogy az istenségre nézve lehetetlen úgy rendezni be a világot, hogy az ő félistenök, ki gyakran a majomhoz, de még gyakrabban a tigrishez hasonlít, boldogabb lehessen, mint a

jelenlegiben.» Tehát a Leibnitz-Pope-féle optimizmus satirája. Höse Kandid: ártatlan fiú, de a legszerencsétlenebb furulyás a világon. A sors szeszélye szinte lázas hajszával csapkodja, mint játékára kiválasztott labdát, a szerencsétlenség, nyomor, borzadalom egyik régiójából a másikba. A boldogságnak és erénynek egyaránt lehetetlenségül kell föltűnnie szemében: kénytelen ismételve embert ölni s az élet legiszonyúbb jeleneteit nézni és szenvedni végig. Háború, dögvész, földindulás, inquisitio, autodafé, rabszolgakereskedés; mindezen átmegy, a föld kerekességén átkergetve s újra meg újra találkozva Panglosszal, ki rendületlenül hirdeti a legjobb világ elméletét. Végre is, miután mérhetetlen kincseket szerzett és vesztett, hajszolta a szerelem örömét s akkor nyerte el, mikor már nem sok köszönet volt benne: egy kis kert birtokában és művelésében találja föl szerény boldogságát. A voltairei jelmondat: «Míveljük kertünket!» Mellé ne okoskodjunk sokat: csak ez teszi az életet elviselhetővé.

Bessenyei rátért erre a tanításra is. Mint Kandid a Fekete-tenger mellett, ő bihari pusztáján «míveli kertjét». De végképlemondani nem tud s míveli azt a nagy kertet is, mely a bihari hegyeken és síkon túl terjed el; míveli titkon, de lankadatlanul, a magyar művelődés kertjét. Míveli regénykísérletei által is. Közülök a jelentéktelenebbet, az *Amerikaiakat*, már láttuk. A nevezetesebb és terjedelmesebb *Tariménes útazása*, már Kovácsiban, századunk első éveiben készült. Eddig teljesen ismerve és ismertette nem volt. A nemzeti múzeum könyvtárában, idegen kéz írásában, megvolt a negyedik és ötödik könyv s az utóbbinak töredékes eredeti kézírata, Sárospatakon a harmadiké. Nyomtatva csak egy kis részlet jelent meg belőle a *Szépirodalmi Lapok* 1853. folyamában. A három első könyvnek teljes szövege csak legújabbán került napfényre. Bessenyei barátjának, Katona Mihály biharmegyei zsákai papnak ajándékozta, kiről fiára, Katona János füzessgyarmati jegyzőre szállott, majd ennek mostoha fiára, Tóth Zsigmondra, kitől a nemzeti múzeum 1886-ban megszerezte. Így hát ennek könyvtárában most már megvan a teljes munka.

Van benne elég eredeti vonás; de Voltaire hatása itt is erősen érzik. Még pedig több irányban. Voltairenek kedvelt indítéka regényeiben az útaztatás: hőseit össze-vissza hurezolja a föld kerekességén. Kandid bejárja mind a két félgömböt, Veszt-

faliától Paraguayig s innen vissza a Fekete-tengerig. Az Ingenu is Amerikából, Kanadából jut Franciaországba. Így a babyloni hercegné, Amabed, Scarmantado és a többiek. E barangolások tanulsága az, hogy a különböző földeken bár más-más módon folyik az élet, de a boldogságról és tökéletességről való eszményi álmodozásnak sehol sem felel meg. Bessenyei is világot látni indítja hősét, Tariménest, Medenia tartományából, s Panglosst is ad mellé kísérettül, Kukumédoniás mester személyében. De ők nem hiába veszik nyakukba a világot, mint Voltaire útasai: megtalálják szerencsésen a bölcsesség és jólét országát, Artenis királyné kormányá alatt, Totoposzban.

Voltaire állambölcséleti elveinek lépten-nyomon feltűnédezését ezúttal nem bolygatva s csak költői indítékai körül vizsgálódva: az ő nyomán megtaláljuk azt a műfogást is, mely a természeti elfogulatlan fölfogás és érzés tükrében mutatja be a művelt világ viszonyait. A vad és civilisált népek állapotait, egyiket a másik által, példázza és bírálja. Már Orczy Lőrincz is próbált ilyfélét. Bessenyei írja Barcsainak a *Társaság* egyik levelében: «Láttam ő nagyságánál a Fejér Tatárok országát, törvényével, szokásával megírva; ez oly találmány, melyben az országlásnak módja és az emberi társaságnak minéműsége magyaráztatik; a munka nyájjas, de szép és mély. Az emberi természetnek tulajdonságai és némely jóságai, mint elkerülhetetlen hibái is, előfordúlnak ez írásban és mint villámások, a sebes gondolatok közt csak úgy tűnnek el az olvasó előtt, kinek mindenkor olvasott embernek kell lenni, hogy ezen munkát megértse.» Bessenyei is beleszövi regényébe ezt a motivumot, melyet Voltaire a kanadai ifjúban annyi művészettel s oly erős satírával használt föl. A totoposzi ígéret földén megjelenik egy vad Kirakades, kinek sem isteni, sem állami rendről nincsen semmi fogalma. «Kirakaduhban az emberek tapasztalása úgy mutatta, hogy cselekedetek által származik sorsoknak esete; tehát akár legyenek olyan istenek, kik rendkívül való gondviseléssel irántok nincsenek, akár ne legyenek, reájok nézve mindegy. Törvényt, büntetést, házasságot, házi gondot nem ismértek, melyek az élet gyönyörűségének temető sírjai.» Ez a Kirakades különösen a regény második és harmadik részében, folyton csodálkozik és kérdezősködik, illetőleg csodálkozásával és kérdéseivel eszméltet, bírál és vizsgálódásra int.

Ezekon kívül *Tariménés* Bessenyeinek uralkodója iránt

ép oly hódoló tiszteletéből folyt, a minőt Voltaire tanúsított XIV. Lajos irányában. *Századának történetében* írja, hogy az emberiségnek csak négy nagy korszaka volt, melyben a tudományok és művészetek virágoztak: Periklesé, Augustusé, a Medicieké és XIV. Lajosé; ez utóbbi valamennyi között a legfényesebb. Fejedelme előtté eszménye a királynak; ha hibái előtt nem hűny is szemet, de legalább lehetőleg mentegeti őket. Elmésen jegyezték meg e könyvre, hogy Voltaire épen úgy rajzol benne egy királyt, ki akadémiákat alapított, mint a barátok szokták azokat a fejedelmeket, kik kolostorokat állítottak. Bessenyei, a volt gárdista, is szakasztott így ír a gárda alapítójáról. Alakja mindig fényben ragyog előtté; ha uralkodásának voltak foltjai, ezeket mások vetették rá. Voltaire is megemlékezik a pfalzi vérengzésekről; de festésőknek ezt veti utána: «ha a király szemtanúja lett volna ez iszonyú látványnak, a lángot maga oltotta volna ki». Bessenyei szintén előhossa regénye elé tett «világításában» a protestansok szorongatásait; de a jezsuitákat okolja értök, kik a királynét nevelték, s az udvar képmutatóit és hizelkedőit, kik nagy lelkét félrevezették. Az erőszakos térítés az egész világ bűne volt mindaddig, míg a józan okosság az emberi értelemnek határára föl nem jött. Nem homályosítja hát ez sem a rajongásig tisztelt királyné alakját, kinek dicsőítésére írta regényét. Ennek legelső soraiban mondja: «Tudd meg, olvasó, hogy e munka Mária Terézia magyar királynak örök emlékezetire czéloz».

Medeniában romladozott a Tariméneselek ősi «ordas» kastélya, gólyafészkekkel vén tornyain, csipkebokrokkal omló falain, egy mély kúttal udvarán; kietlenében kutyaugatással, kakaskukorítással, verébcsiripeléssel. Itt lakott, cselédjeivel véve körül s a múltakról historizálgatva, Tariménese öreg nagysága, ki nagyreményű fia mellé tanítót keresett. Megérkezik Kukumédóniás, kinek «szép esze a vad manérnak rozsdája alatt hevert». Tudománya és józan ítélete fölött iskolájának porfellegei borongottak. Okoskodása furcsálkodó és nevetséges, komolysága pedans és szögletes, alázatossága görbedező. A régi pataki mester, a mint Bessenyei emlékezetében élt, nagy készültségével és tiszta idealismusával, melyet Morgonné tekintetes aszonynyal a szerelemről folytatott beszélgetésében azonnal be is mutatott. Ezzel a furcsa tudóssal indult el világlátó útjára az ifjú Tariménese. Fiatal fogékonysága csakúgy habzik a természet szép-

ségein, mint a délibáb. Harmadnapra elérnek egy magányos philosophus tanyájára, Putzufalvára Kantakutzihoz. Elhagyottan élt pusztuló házában s a beszélgetés, melyet vendégeivel folytatott, tele van a megható ironia skepsisével. Vitákban, a bölcsesség legfőbb kérdéseire nézve, minduntalan csőszére, Rühödi Jánosra hivatkozott: ime a korlátoltság, az együgyűség jobban fején találja a szeget, mint a tudomány; meglesi, a mit ez hiába keres: a megnyugvást. «Mind másokkal, mind magával igen keveset gondolt, végére járván életének napjaiban, hogy a legbölcsebb ember se tud semmit, és a leggyőzedelmesebb vitéz is testében lelkében gyengeség s életében árnyék.» Adományra nem törekedett s az emberekkel nem barátkozott; inkább szabadságát őrizte, «egyáltalában való igazságot az embernek állapotjára nézve nem látott sehol gyakorlásban lenni, hanem csak szerzett törvényeket, szokásokat... Csak ült, szédelt e világban, mivel utolsó órája előtt meg nem halhatott.» Hányszor írja le hasonlóan Bessenyei a maga világát, kételyeit és sorsát. A kép, melyet itt magáról fest, lemondása gondolatainak tévelygése közt, hangjának ironikus fordulatok: a legelevenebbek és meghatóbbak közé tartoznak, melyek életéről fenmaradtak. A boldogtalan böcs és csősz, ez megnyugodva, amaz várva a nyugalommal; mellettök az ifjúság, mely tovább indul tőle, új erővel és új hittel keresni a neki megtalálhatatlant. A kép lehangoló benyomását szinte sivárrá teszi a külső sceneria. Az egész regénynek legvalóságosabb rajza a putzufalvi böcs lakása.

«Megütököznek e tudósnak lakhelyébe az útasok, hol az álmos csendesség minden szegeletben, mint bagoly a sötétben, magára borzadva gúnnyasztott, és az elevenséget is csak az omladozott épületek tetejében lakó verebeknek csirippolása jelentette. Egy szobába mennek, melynek széles kiterjedése csaknem a látásnak határát is környülfogta... Kitöredezett ablakain a ki s befutós szelek számtalan papiros szárnyakkal lebestek. Egy hamvas tüzelő, tört vaslapát s félágú vasfogó; egy-néhány három lábú karszék, fálnak dűtögetve; egy fitongó asztal, dohányvágással köröskörül összemetélve; egy véghetetlen fogas, földig alányúlt rozsdás flintákkal megrakva; két rikoltozó paplanos nyoszolya, fölrongyolott pamutjával bodrozva, nyugodott a csendes szögletekben; valamely kipattant nyakú avas tajtékpipa, egy leves szárából fére fitúlt rőt csutorával

támaszkodott az ablakban. Az ajtónyílás előtt hevert egy vén vizsla, melynek reves bőrit száraz bordái kisátorozták; a lármára fejét fölemelte, s kurta farkát egyszer földhöz ütven, ismét elaludt; ha fejét rázta, alácsüngő ajkai orrán-szemén lotyogtak keresztül-kasúl, melynél fogva fonálszálak módjára elterült nyálai úgy látszottak a szobában szélylyel, mint Szent-Mihály nyarában mezőben nyúlángozó békanyalak. »

Mily kietlen otthon! Körülbelül ötven évvel korábban egy másik hajótörött magyar író is lefestette szegényes lakását a Márvány-tenger partján. A kép, melyet Mikes mutat, talán még nyomorúságosabb Bessenyeiéénél; de az ő tört ablakain át lakásába behat a napsugár s a humor verőfényével vonja be a szűkölködő hajlékot. Bessenyeihez csak a szél látogat el s a borús ég ködlik be.

Tariménes és társa e rideg tanyáról tovább indulván, hosszú út után elérnek a totoposzi királyi lakba és kertbe, hol épen Arténis királyné tartja születése napját. A schönbrunni várkastély és park tündérképe tárul föl előttök, tele Totoposz Vénusaival. Egyszer csak a jóságáról és szépségéről híres királynéval látják szemben magokat, kit udvari asszonyai vesznek körül. »Fölemelkedett tejszín mejjén és kifeszült vállain Vénusnak lankasztó bujasága hevert, homlokán az uralkodásnak isteni méltósága ült, tekintetiben pedig a csendes királyi méltóság mosolygott.» Az útasokat kegyesen fogadta, s megértvén Tariménestől, hogy birodalmában különösen a törvényt és válást kívánják tanulni, azonnal beszélgetni kezd ezek felől. Hatalmának alapja nem az erőszak s terjedelme nem határtalan. Országá boldog, mert a maga akarata, megegyezése szerint vezéreltetik. Meggyőződése, hogy »a hatalom akkor legerősebb, mikor legigazabb, és akkor legállandóbb, mikor legirgalmasabb». Népét jóval igyekszik szeretni: ez virágzásának titka. A beszélgetés a következő szép sorokkal végződik, Arténis fejtegetéseihez kapcsolódva:

»Hiába dicsekszik az uralkodó, ha a nép könnyez és főhászkodik. Az éhező embert a világnak minden bölcseségével és ennek minden okaival sem hitetheted el soha, hogy jól van lakva, míg enni nem adsz. Az uralkodik híven és igazán, kiben országa örvend, és a ki népét érezhető jókkal s nem ígérettel szereti.

»Oh nagy királyné, mond az ifjú, ki szereti a szegényt?

»Mi és az istenek, felel Arténis.

«A szegénységnek ügyében némák az istenek?

«Kérdezzétek meg Totoposznak sokaságát, mond Arténis, és szája vallása megigazít.»

Ezután a királyné vendégül tartja őket s különösen a szegény Kukumedóniásnak nem fogy csodája a pompán, a melybe jutnak. «Oly formán vigyorog, mint a szegény ember, mikor pénzt lát.» Másnap megérkezik hosszas útjából az ország bölcse, az ősz Trézéni is. Tanult és okos, emberszerető és világismerő. A királyné szívének bámulója s gondolkodásának vezetője. Ime a totoposzi államrendben, melynek főtámasza e fölvilágosodott bölcselkedő, a voltairei politika ama tételének példáját találjuk, melyet többek között egy, 1765-ben D'Alembert-hez intézett levelében így fejez ki: «Nem gondolnak rá, hogy a királyok dolga a philosophusoké is, pedig világos, hogy a bölcsek a királyi tekintélynek legelőkelőbb támaszai». Arténisszel Bessenyei már beláttatta ez igazságot. Előszavában fönnen dicséri a totoposzi királyné mintáját, Mária Teréziát, hogy «a tudósokat, kiket philosophusoknak, papok ellenségének ismért, ennek daczára kegyelmében oly nagy számmal tartotta». Trézénit egész hálálkodó lelkesedéssel fogadja uralkodója. A bölcse nem maga jött, hanem hozott egy Kirakadest, azaz Kirakaduhu országbeli vadembert, ki «a tanult életnek mesterséggelt boldogságát jött ismérni és ha lehet, érezni is». Innen kezdve a bölcse Trézéni és Kukumedoniás mester meg Tariménes és a Kirakades együtt járnak-kelnek, okoskodnak és vitatkoznak a városban. A vadember, a legdurvább természeti állapotnak, de egyszersmind a természetes észjárásnak képviselője, egy időre egészen előtérbe nyomul s az ő tapasztalatainak, benyomásainak, észrevételeinek elsorolásával veszi kezdetét a regény második könyve.

Mindenen megütközik, semmit sem ért; de értetlensége egyszersmind bírálat, különösen a civilizáció szokásaira. Nevet az emberek furcsa köszönésmódján; nem fér fejébe, hogy a derest oskolának mondják előtte (az ilyen fajta tanuláshoz semmi kedve); gúnyolódik a táncz és udvari hivalkodások nevetségeségén, a boritalon és dohányzáson, a házasság kénytelen hűségén, az emberek által húzott díszkocsi megalázó képén, a párhaj és vallásos viszálykodás esztelenségén. A büntetések, deres, tömlöcz, vesszőfutas sem férnek fejébe s folyton azt tudakozza: jártak-e oskolába a büntetettek s vajon mikép tanít-

hatták ott őket, hogy a tudomány ellenére is bűnbe keveredtek. Megjegyzéseiben sok satirikus fulánk, olykor valódi elmés-ség nyilatkozik. Egyszer séta közben «meglát a vad egy hosszú derekú totoposzt, kinek lába nem volt, csak keze, és földig érő derekán állott . . . Ez neveztetik, mondják, *Ö Legkötetszőbbségének* (eminentia). Hivatala abból áll, hogy semmi dolga ne legyen. Ételt, italát csak megálmodja s azonnal eléje teszik. Oh boldog álom, mond a vad; jobb a tudománynál is!» Majd arról tudakozódik Trézénitől, hogy miért isznak az emberek bort, mely elveszi eszöket. «Csak bú elfelejtésért cselekszik, ez a felelet; hogy részegen bajaikra nem gondolván, boldogok lehessenek általa. — Tehát itt a tanult világban akkor boldogok az okosok, mikor bolondok lehetnek, mond a vad, mely czélra mérget isznak.»

A Kirakadesnek ilyenmő tréfái által elevenített társaságot Trézéni meghívja egyszer magához s el is utaznak a böles barlangjába. Ez a lak magas kösziklák között, egy fenyveserdő alatt, szép kert közepén állott, a természet némaságában, melyet csak a szelek és zúgó patakok zavartak. Itt veszi voltaképen kezdetét Tariménésnek oktatása. Hosszú böleselkedések vannak párbeszédek formájába öntve, a művelődés és természet viszonyáról, az emberi kötelességekről és boldogságról, a polgári társaság alapjáról és rendjéről, a vallás lényegéről és külsőségeiről. Mindez Bessenyei ismert modorában, a fölvilágosodás kételkedő eszméinek dialektikus fejlesztésével. Csakhogy itt mintegy kétfelé osztotta magát. A tünődő, tévelygő okoskodásnak Tariménés, Kukumédoniás és Kirakades adnak hangot, a természet határaiban való megnyugvásnak, a tudomány és emberszeretet boldogító hatásában való bizodalomnak pedig Trézéni. A szóváltás közöttük, az eszméknek e pihenést nem ismerő hánykodása voltaképp Bessenyei lelkében foly: Trézéni philosophiája, melynek a természettel és humanismussal megegyező igazsága eltölti lelkét, az övé magáé. A mit meséjenek bölese tanít: ahhoz ragaszkodott Bessenyei; meg volt győződve róla, hogy az életnek legjobb berendezése csak ezen alapúlhat; csupán tudnivágya kívánt volna többet s ez keverte folyvást új meg új belső küzdelmekbe. Mindhiába: a vallásos kutatás kétélyei csak a lelkiismeretben nyughatnak el, csak a morálban s nem a metaphysikában. Tariménés sohajtására, hogy miképen lehessen az isteneket valójában ismerni? így felel Trézéni: «Írva

van benned ismeretek és törvények. Nem szükség tetszéseket és igazságokat véres áldozatokban keresni. Valamikor akár jó, akár hibás tettemről, ágyamban éjjeli nyugalmamra lefeküvén, lelkem ismeretét megkérdem, mindenkor csak úgy felel, mint Jupiter maga felelne. Ne is hidd, ha mondják, hogy isteneid itt vagy ott lakoznak s arra keressed őket. Ha szívedben, lelkedben, föl nem találod léteket, minden vallásban, templomban, áldozatban elvesztetted igazságokat örökre . . . Valamiről bennem az értelem hallgat, reám nem tartozik . . . Valami a természetben nincs, nem igaz; a melly dolog pedig igazságával az emberi nemzet elméjében vetélkedések közt forog, örökös kérdésbe marad és csak istenekre tartozik.» Mit mondjunk azokról, a kik füstöléssel akarják tisztelni az isteneket? Tariménés okúlva hallgatja ez ígéket, melyekre Kukumédoniás mester szemét-száját eltátja. A politika alaptételeit is hasonló modorban fejtegetik, a logikának azzal a határozottságával s a kifejezésnek azzal a világos erélyével, mely a francia szellemnek formai hatását mutatja Bessenyeire. A kétely, egészen a bizonytalanságok gátjaig, nem okoskodott nálunk soha határozottabb tételekben s nem járt látszólag biztosabb úton, mint Bessenyeinél. Ámde már a politikában az útnak ez a biztonsága nemcsak látszólagos; biztosabb a talaj lába alatt és biztosabb a cél szeméi előtt. Az alkotmányos monarchia, ez az eszménye, intézményeiben és vezetőiben a fölvilágosodás és ember-szeretet szellemével. Tariménésnek ekként magyaráztatja: «Az összeállott nép sokaságának egybekapcsolt hatalma és annak legfelsőbb méltósága parancsol Artenisnek egyedül általok föl-szentelt személyében. Mihent ezen egybevett hatalom külön-külön minden főre vissza oszlattatna, az ország közönséges boldogságát fönttartó erejében azonnal meghalna. A hol minden tag egyenlőül parancsolhat, ott senki sem engedelmeskedik. Csak a testi gyengeség hajlik meg a testi erőnek; de az ártatlanság védelmét, és a gonoszság büntető igazságát nem esméri.»

A *Tariménés* harmadik könyve a totoposzi alkotmányozó gyűlés tárgyalásaival foglalkozik. Artenis ugyanis összehíván országa gyűlését, ez előtt, mint a közhatalom birtokosa előtt, leteszi királyi jelvényeit. Totoposzban és Magyarországon ugyanazok a királyi insigneák: korona, királyi páleza és alma. De a nemzet lelkesedve adja vissza neki s Burdószkiaradószposzi

országbíró elnöklete alatt tanácskozáshoz fog. Az egész gyülekezetet a fölvilágosodás és türelem eszméi vezetik; csak a «lámaposzik», a «dervisposzik» és «fakirposzik» képeznek heves, reaktionárius ellenzéket. Mindenekelőtt a vitézlő, azaz nemesi és a földműves rend közötti viszony szabályoztatik. A földműves birtokának örökös árendása, belőle ki nem üzhető és személyére szabad; ügyei nem úri székek, hanem országos bíróságok elé tartoznak. A szélső Tenedit, ki az ország minden polgárának teljes egyenlőséget kíván, azzal hallgattatják el, hogy «a társaságbeli közboldogság némely igazságot örökre befedez, azért, mivel azoknak felfedezésekkel önnönmaga sem állhatna fenn». Következnek a papság ügyében vívott harcok, melyek folyamán a nagy kalifátulujposzival szemben a legszélső eszmék is hangot találnak. Kikirosz ilyen okoskodással vádolja a «boncurakat»: «Jupiter úgy akarja, hívek, fizessetek és minden övé legyen; mi pedig ezekért ígéretet adunk, hogy halálotok után, mikor már több hasznokat adóban, robotában nem vehetjük, boldogítani fogunk.» Törvényben mondatik ki, hogy a papság a királyi hatalom alatt áll, javai elvétetnek s fizetésre utaltatik, világi törvényszékekben nem vehet részt, mértékletességre és házasodásra köteleztetik, a menedékjog eltöröltetik, a fakirposzik és dervisposzik megszüntettetnek, a többiek nemesi rendűeknek ismertetnek. Meghatározták még, hogy kiki hígye Jupitert, a lélek halhatatlanságát és tetteinek jutalmát vagy büntetését; az Isten természetéről való okoskodás, tiszteletének módja mindenkinek tetszésére hagyatik; a vallás különböző gyakorlata miatt senki ne üldöztessék. Föltételekhez szabják a nemesi vagyon élvezetét s rendezik a perlekedés menetelét. De különös gondot fordítanak a büntető törvényeknek igazságosabb és emberiebb átalakítására. Jóságvesztéssel csak a felségárulót kívánják büntetni. A büntetések kiszabásánál különbséget tesznek a vétek és gonoszság között; amaz a természetnek gyöngesége, ez romlottsága. Világi büntetés alá csak a megtérhetetlen gonoszság esik. E határozatok után szétoszlik az országgyűlés, melynek tanácskozásait Trézéni hívei okuló figyelemmel kísérték, a Kirakades pedig ismert modorában kommentálta.

Íme Bessenyei minta-alkotmánya, lelkes visszaemlékezése Mária Terézia némely reformjaira, melyeket saját eszménye szerint egészít ki. Így a híres 1777-diki úrbéri szabályzatot, mely biztosította a jobbágyság szabad költözési és pályaválasztó

jogát; az úri székeket meghagyta ugyan, de mégis némi gátot vetett a földesurak önkénykedése elé, mert a parasztnak följobbezést engedett a vármegyéhez; tartozásait pénzben, természetményekben és robotban méltányosabban szabályozta. A büntető és polgári törvénykezés megfelelő reformját a Planum Tabula-reval kísérelte meg 1769-ben s utóbb megszüntette a menedékjogot. A placetum behozatalával az államhatalomnak egyházi ügyekben is érvényt szerzett; a jezsuita-rend eltörlése alatta hajtattott végre s a kolduló szerzeteket is megszorította. Mindezt nyomról nyomra megtaláljuk Bessenyeinek totoposzi alkotmányában, csak hogy tovább fejtve, a fölvilágosodás és humanismus voltairei irányában.

Az alkotmányjog kérdéseiben Voltaire sem volt radikális. A közintézmények korszerű átalakítását sürgette: az egyháznak az állam alá rendelését, lelkiismereti és sajtószabadságot, a büntetőtörvények emberiesebb szellemű átalakítását, a népoktatás javítását, igazságosabb adórendszert. De mind e reformok megvalósítását nem a néptől, hanem az uralkodótól, a monarchikus hatalomtól várta, mely erre már Porosz-, Svéd- és Oroszországban hajlandónak is mutatkozott. A Bourbonokhoz egész loyális hűséggel ragaszkodott: nemcsak IV. Henriket és XIV. Lajost magasztalta, hanem még ennek oly méltatlan utódját, XV. Lajost is minden alkalommal védelmébe vette. A tömegtől mi üdvöst sem remélt; a fejedelemnek kell a philosophusokkal s általán a művelt elemekkel egyesülve megalapítani a jobb világot. Bessenyei még erősebb befolyása alatt áll a nemzeti hagyományoknak; az ország politikai rendjében mi igaztalanságot sem lát. Nemcsak az alkotmányos királysághoz ragaszkodik föltétlenül, hanem az alkotmány aristokratikus intézményeihez is. «Az alku a király és nemzet között, vette a törvényt és igazságot határok közé», mondja *Magyarország törvényes állásában*. A politikai elmélet és történet tanulságai egyaránt az alkotmányos monarchia szószólójává teszik. «Napfényen láthatod, hogy Magyarországnak törvényes állása a királyi háznak megmaradására nézve még mindekkoráig a legjobb és legtermészetszerintvalóbb. Hogy a nemzet a korona dicsőségét s hatalmát a maga javával öszve tudta olvasztani. Most is ezen törvényes állásunk árnyékában nyugoszunk, melyet atyáinknak együgyűségek szerzett oly móddal, hogy túl rajta bölcsességünk soha se mehessen.» «Maradj meg hát, magyar

polgár, törvényes királyodnak hívségében, jól látván e világnak eseteiből, hogy királyod nélkül boldog nem lehetsz.» Hagyományai, neveltetése, helyzete nemcsak az alkotmányos monarchiát láttatják vele a közdolgok legjobb rendjének, hanem a maga egész Tekintetes Hazáját, a nemesi Magyarországot. Emelítettük a nemesség eredetéről hagyott nyilatkozatait. E rendet egyáltalában nem tartja elavúlnak s gyakran olyképen védelmezi, hogy Voltaire gondolkodásától messze távolodik. Hálát ad «a gondviselésnek és kegyelmes uralkodónknak, hogy még mi magyarok mindekkoráig az emberi korban, mint földesúri nemzet megmaradtunk». A nemesség tehermentességére és politikai kiváltságaira sem haragszik. «Tudod-e, miért nem élhet országunk gyűlésén a paraszti sokaság személyes vokssal sem követjében, sem magában? Azért, hogy nem birtokos, nem földesúr, hanem a nemesi karban élő nemzetnek örökös árendása. A nemesség sem veheti el tőle földjeit; de ő sem teheti soha, hogy attól ne szolgáljon, ne dézmáljon.» Mikor a totoposzi országgyűlésen a heves Tenedi a föld népének helyet követel az alkotmányban: egy polgár megrántja köntöséts fülébe súgja, hogy Isten őrizze a parasztságot ilyen veszedelemtől. Ezt a futárt egyenesen Bessenyei küldötte hozzá, ki nem veszi észre, hogy érzülete mily éles ellentétbe hajtja néha gondolkodását mesterével. «Semmi sincs a nemesi karnak nagyobb gúnyoltatására, mint a papi renden való fölemelkedés, hol a legdurvább varga-születés püspök, kardinális név alatt fejedelmekkel truczcolhat és a főfő nemesekkel, grófokkal kezét csókoltathatja», írja a *Természet Világának* egy jegyzetében. Általában a régi alkotmányunknak nem fölforgatását óhajtja, hanem csak fejlesztését. Ebben pedig a papság és vallásos erőszak ellen való gyűlölete, a gondolat föltétlen szabadságának követelése s az emberszeretetnek minden irányban való érvényesülése vezetik.*) Az igazság legyen egyenlő mindenkire. A *Toldalékban* olvassuk «Lehetetlen a törvényszerzésnek módján nevetve nem fakadnod, mikor látod, hogy a bűnben is egyik embernek a többi

*) Závodszy azt állítja, hogy Bessenyei általában ellensége a halálbüntetésnek. Ez tévedés. *Magyarország törvényes állásához* írt *Toldalékban* hosszasan védelmezi föntartásának szükségét s azzal végzi, hogy: «micsoda emberség, kérlek, melyet a gonoszok áldanak, és az ártatlanok átkoznak?»

fölött a prærogatívát enged.» A vallásos türelem szelleme, mely a magyar embernek vérében van, jusson kifejezésre intézményeinkben is. A kalifa, láma, fakir és dervishadat le kell szorítanunk a polcra, s megfosztanunk a hatalom eszközeitől, melyeket a sötétség és elnyomás önző érdekeiben használnak. Boldogságunkat csak a fölvilágosodástól várhatjuk; de szabadságunk föl a censura békójától. A nemesi rend hatalmát, melyet természet és törvény kezébe adtak, engesztelje és szentelje meg az igazság és humanismus. Ezek voltak a politikában Bessenyei alapvető nézetei: minden fejtegetése, megjegyzése, terve ezekre vezet vissza. Ezeket foglalta rendszerbe a *Tariménes* totoposzi alkotmányában, ezeknek uralkodásával akarja megértetni mintáállama népének egész boldogságát és dicsőségét.

Mert dicsőség, egy győztes háború dicsősége is várt a totoposziakra. Hogy Mária Terézia korának képét teljes fényben tüntethesse föl nagy didaktikus allegóriájában: be kellett mutatnia Arténisnek egy háborúját is, mely ép oly csodálatos sikerrel és váratlan eredménnyel végződött, mint a szorongatott császárné hadviselése. Ezeket is magasztalólag hozza elő világosításában Bessenyei, szembe állítva II. Józsefnek sikertelen hadjárataival. A győzelmet bizonyára a népek áldozatkészsége, a katonák hősisége s a tábornokok jelessége vívták ki, nem maga a királyné. De mégis sok tekintetben az ő kiváló tulajdonaira vezet ez vissza: ragaszkodására nemzetéhez, kitarására ügye védelmében, nemes lelkére és egész bájos valójára, melylyel népét példátlan lelkesedésre tudta ragadni. Ime Mária Terézia-Arténis része a hadi dicsőségben: nem ő vezeti seregeit, de a győzelemnek lelkét ő önti beléjük. Alakjának fényét nem homályosítják el emberi gyöngeségei, melyeknek vonása szintén nem hiányzik Bessenyei allegóriájából. Különösen az ájtatosság túlzása, a térítő buzgalom az, a mit Bessenyei nem tart elhallgathatónak, habár magyarázhatónak és menthetőnek is. A fő cselekvényben úgy használja föl, hogy a női lélek szeretetre méltó gyöngeségeivel szövi össze. A vallásos meggyőződés unszolása a szív boldogságának lesz eszközévé. A királyné térít s házassággal és boldogsággal jutalmaz. Rózsaszínű fénybe vonva minden s ez még Bessenyei elfogult szemeit is csak kevéssé, igen kevéssé emlékezteti arra a rémes világitásra, melynek kíséretében a sötét századok térítő munkája folyt.

A negyedik könyv azon kezdődik, hogy Arténis mulató kertjében Teneriben (a feddhetetlen Veneri reminiscenciája a névben, Schönbrunné a képben) megvendégli az ország rendeit. A mulatság tánczczal végződik, melyben a királyné is részt vesz. Szépsége, az egész látvány érzékkápráztató gyönyöre, mint rendesen, Kukumedoniás mestert, a pedáns kálvinista bölcseledőt, ragadja el legjobban. Sentimentalis elmélkedésbe kezd, hogy elmúlhatik-e ilyen szépség? Az érzelmes olvadozásból aztán egyszerre pompásan tör ki a híres *manér*: «Eb anyját, mond keservében, az ember csak repeső bogár, mégis úgy hiteti magát, hogy fél isten!» Az ifjú Tariménes is itt találja meg párját: Tomirist, kinek fiatal, ártatlan vidámsága néhány vonással jól van rajzolva. Találkozásuk jelenetéhez van fűzve ama kevés reflexiók egyike a regényben, melyek nemcsak hogy Bessenyei lelkéből fakadnak, de az ő maga ajakán is nyilatkoznak. Egy bús lap, az emlékezés és reménytelenség gyászszegélyével. Oh mi semmi a bölcsesség az ifjúság és szerelem örömeihez képest. Oh mi gyorsan múlnak nálunk az örömek! «Körülnézed magadat . . . az idő virágágyadat öszvetapodta.» Innen kezdődik Tariménes és Tomiris viszonyának fejlődése, melyben segítőjük a bölcs Trézéni is, ki a tudnivágyó és nemes lelkesedésű ifjat nagyon megszerette. A viszonynak, úgy látszik, semmi akadálya nincs, sem a fiatalok, sem szüleik részén. Az egyre jobban nekibátorodó nyilatkozások lépcsőjén haladnak egész a levélváltásig. Érdekes, a mennyiben ismét francia mintára mutat, a szerelmesek beszélgetésének hangja. A kényeskedő, precieus szerelmes típusából, mely a heroikus regényekben uralkodott, fejlődött egy, vele rokonságban levő típus: a philosoph szerelmesé. Ezt legtöbb változatban s legnagyobb hatással Destouches rajzolta, kinek vígjátékait Bessenyei nemcsak olvasta, hanem utánozta is. *) A szerelmesek már nemcsak végetlen bókokat szavalnak egymás előtt, hanem értekezéseket tartanak a világ- és életbölcseiség kérdéseiről. A retorikai hidegséget a logikai hidegség váltja föl. Így Bessenyeinél is különösen Tariménes alakjában. Ezzel a Parmenióval azonban nem áll szemben hasonló ambíciójú vagy inkább hivatkozású Szida-

*) Petz Gedeon az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1884. folyamában kimutatta, hogy Bessenyei *Philosophus* című vígjátékának mintája Destouches *L'homme singulier* című komédiája volt.

lisz. Nagyon érdekes Tomiris egy levelének következő helye: «Megvallom, hogy nagyon táplálja bennem az emberi hivalkodást, ha tudóstól szeretettethetem; tévelygésekben igen szépeket mondanak és gyönyörködtetnek hibáikkal is.» Másutt szóval így inti kedvesét: «Ne zúrjed, zavarjad fejedben az isteneket, embereket, éltető állatokat, hanem igyekezz, kedves dühöttöm! hogy személyeddel örökre boldoggá teless. Én okaidat nem csókolhatom, sem ijjesztő gondolataidat karjaimmal nem ölelhetem. Hol láttál csupa eszet észszel szerelmeskedni? Egy magához szorító ölelés, egy szájjal szájhoz való tapadás, édességével minden elmét felrúg, mely csak száraz okokkal van tele.» E nyilatkozatok Bessenyei életének emlékeiből kerültek regényébe. Ugyanazt a jelenetet, majdnem ugyanazokat a szavakat ismétlik, melyeket ő maga élt át az udvarnál, maga hallott és írt le *Nézőjében* s az *Ifjúság hanyatlásában*. Az ő bölcselkedését is a szép asszonyok, kiket eszével akart meghódítani, csak szép szemeiért és szép hangjáért hallgatták. Úgy látszik, maga is megbékült ezzel az eredménnyel. Regénye során már ép ebben az érzésre, gyönyörrre és gyönyörködtetésre, az életnek könnyű fölfogására és megszépítésére való hajlamban keresi és szereti az örök nőiséget. Tariménes és Tomiris eljutnak odáig, hogy egymás szerelméről bizonyosakká lesznek. Ekkor üt ki a háború Jajgadiával, melynek eseményei a regénynek ötödik és utolsó könyvét foglalják el.

E szomszéd birodalom rettenetes zsarnoka, Buzorkám, ugyanis egy hatszáz esztendeje élt ősanyjának jogán követeli Artenis országát, Totoposzt. Az örökösödési háború s a zsarnoki uralkodás satírája következik. Artenisnek bölcs és ember-szerető uralkodásával van szembeállítva a korlátlan hatalom féktelenkedése és bukása. Buzorkám politikáját ez a nyilatkozata világosítja meg: «Én azért vagyok gazdag, hogy népem szegény; azért hatalmas, hogy országaim rabok. A gazdagság a népet kevélylyé, a szabadság makacscsá teszi; tedd szegénynyé, rabbá s uralkodj.» A nép nemcsak szegénynyé és rabbá lesz, hanem anyagilag és erkölcsileg nyomorúttá: gyöngévé, koldussá, gyávává és árulóvá. Artenis fölszólítására, igaz ügyének védelmében lelkesedve kel föl egész Totoposz. Elmennek a hadsereggel Tariménes, Kukumédoniás s a vad Kirakades is, kit Artenis egy majorról ajándékozott meg, Trézéni pedig az igaz Jupiternek lélekben való megismerésére térített. A totoposziak

szétszórják Buzorkám hadseregét s a fővárost, a zsarnokkal együtt, saját népe adja át az ellenségnek, melyben szabadítóját látja. Artenis nem akarja magának tartani Jajgadiát, hanem szabad királyválasztást enged a népnek. A választó gyűlés melyben minden czéh a maga czéhmesterét akarná királynak, a regény mulatságosabb lapjai közé tartozik. Végre Szípiopoli hadvezér nevez nekik fejedelmet s a győztes sereg visszatér Artenis városába, Kirótoszba, hol nagy diadalünnepeket ülnek.

Következik a befejezés. Tomiris, mielőtt kezét nyújtáná Tariménesnek, azt kívánja tőle, hogy térjen át az ő vallására. Az ifjú, kinek szíve tele van a boldogság vágyával, nem sokat tündöklik a dolgon, hanem nyomban siet Helioposzi főpaphoz és a térítő szent tanácsához. Ide van beszöve az az irónikus részlet, melyről már emlékeztünk. Bessenyei nemcsak az erőszakos térítést gúnyolja benne, hanem azt, mely a lélek meggyőzésével nem törődik s a melyben a térítők és megtérők oldalán világi érdek a határozó indíték. Mily elevenen írt lapok ezek, mily erősen tanúskodnak róla, hogy Bessenyeinek egész lelki világa izzásban volt, mikor írta. Színei durvák és rikítók, de mélyek és erősek. Haragja föllobog: a gyűlölet és megvetés lángjai czikáznak. Kegyetlen elmésséggel ítéli el a képmutatást és gyávaságot. Hangja harsogó hahota, szokatlanul hangos az ő elmélkedéseinek és mélézásának csöndes világában. Minél jobban ügyelünk rá, annál inkább átmegy a jajszóba, Van e jelenetnek egy elődje a régi magyar komikai költészetben: Ballassi Menyhárt áttérésének jelenete Oláh Miklós előtt a *Ballassi-komédiában*. De ennek dogmatikus vagdalkozása a fülbeigónás ellen valósággal enyhe Bessenyei satirájához képest. Ott a más meggyőződés gúnyolódik, hogy magának nyerjen meg, itt a keserv dül és önti epéjét. Elénk állítja Helioposzit, kinek minden gondja csak a világi jókra, az eszem-iszomra van s nem ér rá vallásának igazságára tanítani senkit. Ez igazságban maga sem hisz s cynikusan vallja be képmutatását. Végül bemutatja a kapzsit, kit a lelkek üdvössége csak annyiban érdekel, hogy fizessék meg neki a bűnbocsánatot. A hitvallásban a szörszálhasogató scholasticismus természetlen és nevetséges voltát pellengérezi ki, s a szertartásos élet külsőségeit: vezeklést, böjtölést, térdnélállást, keresztvetést sem tudja mosolygás nélkül emlegetni. Megszédülve, egész lelkében fölháborodva, szinte kétségbeesve siet Tariménes Trézénihez e komédia után.

melyben vallania kellett: hogy a fehér fal fekete, hogy nem a földön megy, s hogy az emberek szárnyon járnak.*) A bölcs igyekszik megnyugtatni, a hogy tudja: a józan okosság ellen hinnünk semmit sem kell, de a tömegnek szüksége van vallási tanokra, intézményekre és szertartásokra. Tomiris is vigasztalja kedvesét egy levéllel, melylyel egészen kifordúl kedves magából s philosophussá lesz ő is, mint Destouches asszonyai. «Nem arra kényszerítenek, írja, hogy higgy, hanem csak hogy vallj, s magadnál elrejtett hiteddel légy a hogy lehetsz, mint lelkednek ítélőszéki azt engedi. A hit nélkül lévő vallást e földön szükség, kenyér, világi szerencse csinálják, a hitet nevelés szüli; vedd el mind ezt, mind azt az embertől s benne a vallás füstöt vet.» Kukumedoniás mester is, ki a háborúban elvesztette fél fülét, egy vakbuzgó család körébe kerül, melynek leánya kedvéért az igaz hit vallását követelik tőle. Itt is van egy térítő jelenet, gúnyos és elmés, mint a másik, de kevésbbé mély és vonatkozó. Huphupposzi, a térítő pap, kezeit hasán együvé téve s «lapos pillantású szemeit egészben behunyva mond: Hiszed-é, neveden szólítlak, Kukumedóniás! hogy Jupiternek feje nem borzas mindig, hanem ünnep napokon Júnó megborostálja? Oh uram, felel a hívő, ki lehetne oly kárhoztatásra méltó megátalkodással elméjében, mely szerint azt lehetetlen dolognak vélné, hogy egy közönséges asszony is férjének fejét meg ne borostálja? Hát Jupiternek mindég boglyos legyen a feje? Hiszek! hiszek! és hiszek!» És így tovább. A mester azonban még idejében megugrik a vakbuzgóság verméből. Tariménés, Artenis közbenjárásával, megkapja Tomirist s hazájába készül. Keserves bucsút vesz különösen Trézénitől, ki a bölcsesség útján vezérlette, őt az élet folyásának törvényeivel, a természet rendjével, és saját lelkével megismertette. «Végre Tariménés mesterével, Tomirissal, vagyonaival szekerekre rakodik, és útazását bánatos örömmel téven meg, hazájába elérkezik, hol édes szüleit egységben találja.» Így végződik a regény.

Nem szükséges bőven magyaráznunk, hogy Bessenyeinek ez a legnagyobb költői munkája művészi tekintetben mily kevéssé sikerült. A didaxis teljesen megbénítván benne a képzelő tehetséget, ez csak lankadt, nehéz szárnyakkal látszik vergődni

*) A jelenet legérdekesebb része közölve van Závodszy *Bessenyeijében*.

előttünk. A lelemény és jellemrajz fogyatékosága és elhanyagolása, az oktató elemnek majdnem korlátlan uralkodása egészen megbontja a regénynek, de általában a költészetnek is, formáját. Bessenyei az úgynevezett józan okosság regényét akarta megírni, egy regényt, mely a józan okosságra tanítson és a józan okosságból folyjon. A józan okosság maga azonban még soha sikerült költői munkát nem alkotott, legföljebb rendszert. Voltaire regényeinek tendenciáit, az optimismus nevetségességét, a haladás természetes elvét s a többiekét, meséi példázzák, maga csak magyarázza itt-ott. Bessenyei úgyszólván csak magyaráz, igazi példázás nélkül. Mert példái, a mellett, hogy egészben változatosság és elevenség nélkül valók, még az ő magyarázatainak kíséretében sem mindig meggyőzők. Így a totoposzi minta-állam épen nem felel meg az emberi élet ideális képeinek: tele van gyarlósággal, nevetségességgel és szenvedéssel is, még pedig nem csupán olyanokkal, melyek kiirthatatlanok; az egészet csak Artenis alakja árasztja el eszményi világossággal. Ez is inkább a görögtűz hamis fénye, mint a nap éltető, átható, melegítő tündöklése. Voltaire csak a realis élet viszonyai, föltételei közt tartja lehetetlen álmoknak az osztálykülönbség megszüntetését; ennek Bessenyei álmodott, ideális államában is megvan jogosultsága. Voltaire a való világában is eltörülhetőnek hiszi a lelkiismeretnek az egyházi formák által való lenyűgözését, mely Bessenyei Totoposzában, Artenis uralkodása alatt, fényes virágjában áll. A vesszőfutas jajai és egyéb jajok sem hallgattak el. Bessenyei, mikor a szent tanácsot, embereit és eljárását satirizálja, nem veszi észre, hogy foltot vet saját ideáljára s lehetetlenné teszi, hogy olyképen fogadjuk szívünkbe, a mint ő óhajtaná. Politikai hitvallásunk, melyet ő követel tőlünk, legalább egy-egy ágában nem hasonlítana Tarimeneséhez.

A regény politikai, vallási és életphilosophiai értekezések gyűjteménye, monologok és dialogok formájába szedve, sőt törvénczikkekbe, ezek indoklásába és tárgyalásába foglalva. Egész a negyedik könyvig alig történik valami, a mit cselekvénynek vagy akár mesének nevezhetnénk. Innen kezdve, a két utolsó könyvben sem több, mint a mit egy lapra kényelmesen leírhatnánk. Jellemrajzai halaványok és következetlenek. Egy-egy meggyőződés, egy-egy rendszer, vagy ennek valamely töredéke, emberi névvel és nyelvvel fölruházva. Kantakuczi: a

lemondás philosophiája, Trezeni: a fiatal okosság philosophiája, Tariménés: a fiatal tudnivalóság philosophiája. Akad egy-egy jó vonás, inkább képökre festve, mint cselekvésekéből fejtve ki; hiszen tenni egyáltalában alig szoktak valamit. Ilyenek a paraszti tudományával nagyralátó Fehérvári János, a pedáns és felszeg Kukumedoniás, a vakbuzgó Kanposziné, azután Tomiris, ki az ifjú kor elfogulatlan érzéki szépségében és fölfogásában tűnik föl. Minde vonások azonban se nem összhangosabbak, se nem teljesebbek. A háttér néhány statisztája meg, mint a mendeniai vendégek s a két rátartós gavallér Tomiris szülei házánál, mintha a molièrei komédia néhány ismert típusának elmosódó viszhangja lennének. Igazibb élet sem bennök, sem a mellékszemélyekben, sem a fő alakokban nem lüktet. Valamennyien csak Bessenyei kételyeinek, tűnődéseinek és nézeteinek tolmácsai. Értekező stíljének is általában van bizonyos beszélgető jelleme. Dialogokat tart lelkével, szívével, maga-magával, olvasójával; földidézi kételkedéseit, most hangot ad nekik s vitatkozik velök, majd meg elnyomja őket; megszólaltatja tapasztalásait s bíráló esze elé állítva hallgatja ki; olvasmányainak benyomásai és tanulságai is szóhoz jutnak és vitába keverednek most józan okosságával, majd jogait követelő érzésével; így állnak szemközt, beszélgetve, okoskodva, harczolva, hagyomány és elmélet, szokás és meggyőződés. Mindez szakasztott így megy *Tariménésben* is, csakhogy a vitatkozó felek neveket kapnak. Értelmi életének ébredését, fejlődését, hánykódását és kiforrását belefoglalta: egész philosophiáját. Mindennek, az okoskodások végetlen sorban ismételt fejtegetések tömegének művészi tekintetben kevés az értéke. A képzelődést megalkasztja, a jellemrajzot elhalaványítja, a formát megbontja.

De szerencsére, hangot adott benne nemcsak értelmi, hanem érzésvilágának is. Ennek nyilatkozása, különösen két hangja, teszi e könyvnek számos lapját élvezetessé és becsessé. Az egyik melankholiája, melyet az emberi tudás korlátoltsága s életének örömtelensége szítanak lelkében. A bánat át-áttör okoskodásának hideg vértzetén, s a vércsöppek, melyek erre szöknek, jobban meghódítanak neki, mint egész fegyverzete. Regényében az álom és valóság, képzelődés és emlékek ép oly sajátságosan olvadnak össze, mint gondolkodásában a bizonyosság keresése és a hit: most töredékekben verődve egymás mellé, majd meg áthatva egymást. A szabolcsmegyei ház s a pataki

kollegium és emberei képéből, a schönbrunni tündérvilágból és Mária Terézia ragyogó környezetéből, a bécsi örömek emlékeiből s a kovácsii puszta sivatagságából meg-megjelenik egy-egy vonás, egy-egy rajz előttünk, azután gyorsan szertefoszlik. De mindig rájuk ismerhetünk; a hol a beszéd melegebb színt vált, érzések hangja állítja meg a gondolatok sorát, valószerűbb vonások elevenítik a rendesen halavány képeket: ezt Bessenyei nem Totoposzban találta, hanem a maga múltjából vagy jelenéből vitte oda. Előadása gazdagabb lesz képekben a nélkül, hogy ezeknek magyarázó vagy értető föladatuk lenne. A kifejezés a költészet szárnyára kap, s az író a melancholiának egy nemével emelkedik föl és csapong, a gondolkodó előtt bizonyára czéltalanul. Azonban Bessenyeinek ilyen helyei is különböznek a lágy sentimentalismus gubbadozásától. Szárnyasapásai szélesek és erősek, egy hatalmasabb szervezet erőszakosabb érzéseinek nyilatkozásai. De lassú ütemük mégis csak melázás, szállongás a múlt és jelen fölött; amannak örömeitől és lelkesedésétől s emennek sivárságától egyaránt messze van; attól távol, ezen fölül. Okoskodásaiban, elméleteiben nem bízunk; de e bús emelkedésekkel sorsa és a világ fölé, e föl-fölsíró gyászszal érzése szinte ellenállhatatlanul ragad magával. Említettük a megindító sorokat, melyekkel Tariménés és Tomiris első találkozását kíséri. Ki tudja, hogy hitták a bécsi Tomirist; de a visszaemlékező Bessenyei érzéseinek igazsága által, névtelensége daczára valóbbnak tudjuk és jobban hiszünk benne, mint Tariménés kedvesében.

Erősen hat subjectivitásának másnemű nyilatkozataival: satirai részleteivel is. A gúny ere oly viszonyokkal szemben dagad föl benne és árad ki, melyek irányában meggyőződése már érzésbe ment át, a gyűlölet érzésébe. E gyűlölet megeleveníti egész, bölcselkedésben támolgó lelki világát; oly frissességgel és elmésséggel ajándékozza meg, melyet nyugodtabb hangulatában hiába keresünk. Satirikus elmésség hatja át a vad Kirakadesnek nem egy jelenetét, a jajgadiái királyválasztás rajzát; komolyabban és mélyebben Buzorkám udvarának és embereinek leírását, a totoposzi papság országgyűlési szereplésének bemutatását; legerősebben és leghatásosabban pedig Tariménés és Kukumedoniás térítésének és hitvallásának jeleneteit. A vallás méltatlan szolgái s a lelkiismereti kényszer ellen való gyűlöletéhez itt fájdalma csatlakozik, mely a maró iróniáig

emelkedik. Mily lanyháknak látszanak e lapok égő gyűlölete és kinja mellett a kor többi satirikusai: Gvadányi tréfálkozása a külföldieskedőkkel s Kármán finom mosolya a divatbábokon! A *Tariménes* gyöngé költői munka; de van néhány helye, mely a magyar satirai költészet legjelesebb lapjai közé tartozik.

VI.

BESSENYEI NYELVE. — VÉGE.

Kazinczy, *Báróczi életében*, összehasonlítja e két stíl-reformerünk nyelvét, s az egybevetés eredményét egy, Besse-nyeire nézve nem épen hízelgő képben fejezi ki: «Báróczi érezteté legelőbb és leginkább, hogy, ha akarjuk, menni fogunk, midőn a maga újításait a legcsinosabb, a leggondosabb stíl és azzal az egészen ismeretlen báj által mindazoknál, a kiknek ízlése a szépet elismerni tudta, kedvességbe hozá, és a ki épen e miatt puristáink által a legveszedelmesebb nyelvrontónak tartatik — holott Bessenyei, ki nem éle kevésb idegen szólásokkal, de a kinek írásaiban a legcsinatanabb pórbeszéd együtt áll a francziás kifejezésekkel, magától minden olvasóit elkergette. A Báróczi műzsája egy grácia-alakú, nagy nevelést nyert leány, kinek még selypítéseit is kellemnek vesszük; a Besse-nyeié — ha a kép nem volna illetlen — egy alföldi piros-pozsgás leányasszony, ki ama körül cselédkedik, és a kin az asszonyától el-eltanult városi szokás, az asszonyától ellopkodott ék sem áll jól, mert a közé, a mit fölszedett és a mi neki tulajdona, nem tud hozni összeillést.» Ez ítélet egészen megfelel Kazinczy ízlésének; természetesen következik a tizes évek elején vallott nézeteiből, mikor nyelvfinomító irányzata legtávolabb járt a magyarosságtól s legközelebb az idegenszerű affectatio szentesítéséhez. Mond némi igazat; de figyelmen kívül hagyván több körülményt, mely a két író munkásságát élesen megkülönbözteti, méltánytalanná lesz Bessenyei iránt.

Báróczi érdemeit szépprózánk fejlesztése körül senkinek sem juthat eszébe kisebbiteni. A siker, melyet elért, az újítások melyeket a kifejezések és mondatszerkesztés terén alkalmazott, beszédének egész tisztább fölemelkedése: szerencsés nyelvérzék eredménye volt, melyre az idegen példák termékenyítőleg és

alakítólag hatottak. Semmi nyoma, hogy ő elméletileg, a múlt és jelen magyar irodalmának alapján foglalkozott volna nyelvészeti kérdésekkel, vagy, habár csak általánosságban is, amaz irányok jelentőségével, melyekben a magyar prózai stíl fejlődésének föltételei rejtettek. Egyetlenegy, többi újításaihoz képest mindenesetre alárendelt szórendi kérdés az, melyet *Kassandra* utószavában inkább csak érint, mint kifejt. Reformjának elméletét nem ő, hanem Kazinczy írta meg. Ő sem maga, sem mások elé határozott szempontból eredő irányt nem tűzött, hanem csak példát adott, a választékosságnak, jó hangzásnak és értelmességnek példáját, melyben egyszerűen nyelvtelhetségének, erdélyi nyelvműveltségének és olvasmányai hatásának nyilvánulását láthatjuk. E példa kiválóan tanulságos és gyümölcsöző volt, már csak az által a hatás által is, melyet Kazinczyra gyakorolt.

Bessenyei nem ilyen Isten kegyelméből való s nem is ilyen kiváló tehetségű stílreformer. Ez irányú működésének inkább az elmélet, a vezető szempontok kiemelése és fejtegetése, a nyelvszokás és irodalmi nyelvhagyomány bírálata terén van jelentősége. Igaz, hogy nem adott soha a Báróczi munkáihoz különösen könnyűség és választékosság tekintetében hasonlítható példákat s nem is talált a szó szorosabb értelmében lelkes utánczókat. De, mellőzve most általában a magyar nyelv tudományos és irodalmi használata érdekében folytatott igazításait, ő volt az első, ki nyelvünk széptani művelésének, fejlesztésének gondolatát kimondotta s némely elveit kitűzte. Művelődésünket magyarrá kell mindenekelőtt reformálnunk, azután nyelvünket széppé, tisztává és kifejezővé. A *Holmi* az első magyar könyv, mely az írói hatásnak a kifejezés szépségében rejlő elemével foglalkozik, elméleti fejtegetésekkel, magyarázatokkal és példákkal. Meg akarja értetni nemcsak általában a nyelv gazdagításának, hanem egyenesen æsthetikai művelésének szükségét: éreztetni a különbséget a szép meg a közönséges, az emelkedett meg a lapos beszéd között; összemérni értéköket és hatásukat. Közöl egy darabot Haller János *Trója Veszedelem*-éből, azután egyet dédunokájának magyar *Telemachus*-ából; maga is kísérletet tesz ugyane részek fordításával, nemkülönben Lukánusnak s Youngnak egy-egy darabjával; amazok mellé nyomatja, hogy gyakorlati módon állítsa szemünk elé: milyen irányban kell haladnunk. Az övéi sem jók; de biztos

czélra, öntudatos törekvésre mutatnak, s Bessenyei is csak ennyit akart.

«A régi módhoz ne ragaszkodjunk!» hirdeti s a *Holmi-*ban és *Magyar Néző*ben, összefüggetlenül és töredékesen, de meglehetősen teljességben valóságos stiliztikát ad, melylyel nemcsak a jó írásra, hanem a jó stíl föltételeinek megszerzésére, anyagának kitisztázására, szempontjainak kitűzésére törekszik. A nyelvfejlesztés első stiliztikája e röpirat. Szokatlanul s nálunk először magyarázza, hogy a különböző műnemek a hangnak, az előadásnak is különböző módját követelik; a fenség körében mozgó éposz, akár vers, akár próza, nem tűri a köznap vagy tréfás beszédet, hanem állandóan méltóságos hangot és emelkedett kifejezést kíván. Homérusban és Vergilben, ha a dolgok néha kicsinyek is, de a versek mindig méltóságosak. Sürgeti a kifejezés szabatosságát és félreértésre nem vezető világosságát s e tekintetben Haller és Torday Sámuel tévedéseit, kétértelmű, homályos és szabatlan mondásain példázza elméletét. A magyarosság, nyelvünk sajátosságainak őrzése szintén fontos előtte s ép oly hevesen csúfolja a *Svéd Grófné* «kifordított» magyarságát, mint a szegény Kónyinak strázsa-mesteres affektációit. A könnyűséget és természetességet, a stíl elengedhetetlen tulajdonságai gyanánt, külön fejezetben fejtegeti. «Azt hiszed-e, hogy ha te ilyen természet szerint, mindentől csaknem megérthető módon írsz: majd kiki hasonló lesz hozzád e könnyű mesterségbe, s eltapodtatol? Sőt inkább az erőltetésbe lesznek több barátaid. Soha nehezebb dolog, sem mesterség nincsen e világon, mint a természetnek jeles követése. Tudd meg, hogy valami csak szép, ékes, mély vagy nagy dolog, annak mind természet szerint valónak kell lenni.» A *Magyar Néző*ben hosszasan foglalkozik az avúltságokkal és durvaságokkal, annak bizonyítására, hogy a magyar stílfeljedés sem a régiekhez nem ragaszkodhatik föltétlenül, sem a népirodalom nyerseségeiben nem keresheti mintáit. Mind a kettő a haladás és ízlés megtagadása volna, melyeknek a magyar művelődést vezetniök kell. Gúnyolja a régi históriás énekek laposságát és egyhangúságát, a *Markalfok* és *Toldi*k ízetlenségeit és póriasságait, de különösen a papi stíl hosszadalmas körülírásait, tekervényes elnyújtottságát s a végetlen viszonyzókkal kigyózó laposságát. Nem tehetünk, szerinte,

mást, mint ha magyar nyelvérzékünk lehető óvása mellett, követjük a külföldi példákat.

Ime Bessenyei stilsztikája. Nézeteiben, ítéleteiben sem követel föltétlen megnyugvást, sőt szeretné, ha a megsértett vagy más gondolkodású írók ellene támadnának, vetélkedni kezdenének s megindúlna a «szép elmélkedés». Ezzel az óhaj-tásával foglalkozik a *Penna-csata* című rész (39). «A nemzet mulatná velünk magát s nevetne, mikor mi egymásnak előtte bosszúságokat mondanánk: de a tudomány, magyarság azonban épülne. Atyámfiái, író barátim, támadjatok reám pennával, magyar könyvekkel! — mondjátok nincs eszem, ítéljétek Szentzre, mind örömmel elfogadom, csak czáfoljatok több elmével, magyarsággal, mint én írtam.» A nyelvfejlesztésnek az az útja ez, melyet Kazinczy is maga előtt látott és kívánt. Első formájokban az ő híres szavai, a nyelvújítási küzdelem jelmondata: Legyen harczenge innen és túl s a nyelv kerüljön elő megfijodva és megszépülve belőle.

Bessenyei még *Tariménes* harmadik könyve elé bocsátott bevezetésében nyilatkozik hosszasan általában a nyelvreformra s a maga nyelvére vonatkozólag. Gáncsolja a sok rossz fordítást, melyekkel a fordítók legtöbbször csak járatlanságot árulnak el a magok nyelvében is, meg abban is, a melyből dolgoznak. A magyar író készülétének első föladata, hogy tanuljon meg jól magyarul. Ennek ismeretéből meríthet csak jogot az újításokra, de meríteni fog útmutatást is, mérsékletet is bennök. «Az is eszetlenség, ha a nyelvet gyökerében kívánja valaki kitekerni és a gyakorlott szó helyébe ismételten szót csinál; az is bolondság, ha írásunk módjába örökké ott akarnánk maradni, hol száz esztendővel ennekelőtte voltunk, hogy nyelvünket eszetlenül szeretve tartsuk fenn örökös vadságában.» Részletesen fejtegeti, hogy a gondolatok bőségének és világosságának milyen hatása van a stíl képződésére s szerényen azzal végzi, hogy a maga nyelvét, előadás módját korántsem tartja követésre méltó példának. Ő sem pap, sem professzor csak szántóvető.*)

*) Magyarország törvényes állásának egy helyén (az ötödik könyvben) érdekes nyilatkozatot tesz a magyar nyelv, illetőleg a nemzet rokonsági viszonyáról, Sajnovics elméletéről is. «Egy író vélekedett úgy, mintha a magyar nemzet Laponniából származott

Nyelve valóban nem mintaszerű. Bár eredeti zamata van, eredetibb, mint a hetvenes évek írói közül bármelyiknek; megvannak érdemei is; de el kell ismernünk, hogy elmélete jobb gyakorlatánál. A könyvtárnak vagy szalonnak, melyben bölcselkedik, olykor bizony nyitva feledi ajtaját s be-benyomúl az akol levegője. Kazinczy ítéletében és párhuzamában van igazság; de az is igaz, hogy Báróczi körülményei sokkal kedvezőbbek voltak nyelvének finomítására, mint Bessenyeiéi.

Amaz egy előkelő erdélyi házban nevedett, hol a társasélet formái általában műveltebbek s nyelve választékosabb volt, bár gyökeres magyar. Úgy szólván az első benyomások, a gyermekkori szokás már tapintatát, izlését, kényességét fejlesztették és támogatták abban az irányban, mely felé törekedett. Vérmérséklete is alkalmas volt rá. Nem arra sarkalta, hogy minél többet adjon ki, hanem hogy minél jobban megnézzé, a mit kiad. Türelmes, aprólékoskodásra, bírálgatásra hajló, bizalmatlan természete nem fáradt bele mondatainak új alakíttatásába, szavainak latolásába és válogatásába.

Bessenyei másunnan jött és másféle ember volt. Egy alföldi pusztán nőtt fel, onnan egy kollegiumba került, mely a finom formáknak s általában a szépnek varázsát szinte szándékosan tartotta távol, a tudákosságban és nyers erőben büszkélkedve. Egy féligmeddig barbár világban fejlett, mely fölfogásában nyers, formáiban érdes, nyelvében szabad szája volt. Egy durva élcz, vagy csak egy, bor mellett kérkedve kimondott szó is, mely a finnyásokat megugrasztotta, olyanforma elismerést nyert a pajtásoktól, mint Erdélyben egy csinos, udvarias bók. Bessenyei fülében ez a magyar nyelv csengett, a szabolcsi víg társaságok nyelve, mely sok illetlen dolog megnevezésétől csöppet sem vonakodott, még olyankor sem, mikor szükség nem volt rá. Bármily hevesen bélyegezte meg elméletileg e beszédmodort, már természete sem volt alkalmas rá, hogy végképe elnyomja és kiirtsa a maga nyelvéből. Természetében volt

volna ez okon, mivel tanáltatik nyelvekben olyan szó, melly magyarban is azt teszi, a mit ott jelent. De ilyen kicsiny oknál fogva olly nagy tekintetű dolgot helyéből kivenni és más fundamentomra állatni nem lehet. Nem a szavakat kell nézni, hanem az erkölcsi tulajdonságot.» Bessenyei szerint a magyar nemzet Tatárországból jött mai hazájába.

valami erőszakosság, valami a pusztai vérből, a nagyvilági élet s a bölcsekedés jármába fogva. Kitérését és tombolását nem látjuk ugyan soha; de nyugtalan vergődését folyton érezhetjük. Egymásután sűrű sorral bocsátja közre röpiratait és költeményeit, nem sokat törődve formájokkal s az egy Lukánust kivéve, átdolgozásukkal sem igen bajlódva. Egész kis könyvtárral ostromolja a közönyt és maradiságot. Író szenvedélyét nem lankasztja a körülmények mostohasága sem, mely megfosztotta őt kiadatusuk lehetőségétől. Erőszakosságának ez a nyugtalan vergődése az, a mi gondolatvilágát kavarja, hullámoztatja, mígnem melancholiába roskad. Arra, hogy uralkodóvá legyen jellemében s életét és tollát vezesse, hiányzott jelleméből a határozottság. Ez meglátszik iratain is. Elmélkedik s gondolatai sokszor a fölvilágosodás szélsőségei közt járnak; de a mint gyakorlati következtetéseket kellene húznia belőlök a magyar egyházi és politikai életre, megáll s vagy alkudozni próbál a szokással és hagyománnyal, vagy éppen igazolja ezeket. Subjectiv harczaiban, belső küzdelmeiben az olyan embereket juttatja eszünkbe, kik tudják, hogy erősek de mégsem bírnak ellenfelökkel, s elkeseredésekben magok ellen fordítják erejüket. Önmagának ez erőszakos leveréseiből folyik melancholikus hangulata. Magányát is inkább úgy tüntetik föl nyilatkozatai, melyekbe minduntalan becsúszik egy-egy irónikus vonás, mint valami önkénytes számkivetést, önmagán elkövetett erőszakot, nem pedig mint az egyedüliség igazi kedvelését. Céljai messze távolodtak szemei elől, eszközei összezavarodtak, a sors kerekai átgázoltak rajta s ő a keserv zsibbatagságába merült el. Erőszakos természete volt az, mely mintegy birkózott gondolataival, kételyeivel. Maga elé állította őket, szemökbe nézett, minél erősebb világításba kívánta állítani, minél élesebben körvonalozni, minél leplezetlenebb nyilatkozásra bírni. Küzdelmeiben nem akarja lerakni a fegyvert újra meg újra kezdi különböző czímek alatt, más-más fejezetekben a vitát s fáradatlanul folytatja szinte a végteleenségbe. Már ez a végezhetetlenkedés maga: jele a természet erőszakosságának. Ő követel és vitatkozik s a vita hevében, hogy magyarán beszéljen, sokat mond, a mi magyar, de éppen nem finom. Mindig harczol, most a sötétség ellen, majd a gyászmagyarok ellen, azután sorsa és maga ellen is. A vitázó hangja természetesen élesebb, kifejezései kevésbé válogatottak, mint a minők a nyugodt mesemondóé lehetnek, ki előtt nyugodt hall-

gatók ülnek s a ki szépen fölidézi az ókori lovagokat és hadseregeiket s parádében és tisztelegve elvonultatja maga előtt.

Íme Bessenyei első nyelvtanulása, vérmérséklete, iratainak természete mind magyarázzák megfélekedéseit, stíljének egyenetlenségét, egész különbözését Bárócztól. De magyarázzák olvasmányai is. A korabeli franczia irodalomban sűrűn talál szavakat, melyekben kényes dolgokkal játszik a csintalan képzelet. Ő is kimondja a szót, de ez a szó, ez a fordulat magyarul már nem kényes, hanem durva.

Bessenyeinek tagadhatatlanul volt nyelv- vagy inkább stílérzéke, ha nem volt is alaposabb és rendszeresebb tudományos készsége. Olvasta a régi és korabeli magyar írókat s olvasta a francziákat; összevetette a kettőt s a fölfogásnak, gondolkodó észnek nem közönséges épségével, élességével kereste ki az utakat, melyeken a magyar irodalmi nyelv fejlesztésének haladnia kell. Autodidaxisának becsületére válnak azok a szempontok, melyeket e tekintetben kijelölt. De gyakorlata nem tudja híven követni elméletét, A szabatosság, úgy a kifejezések mint a nyelvformák használatában, nem erős oldala. Az *ikes* igék szigorú rendszerét az ő példáira bajosan állapíthatta volna Révai. Még e rendszernek kétségbe legkevesbbé vonható ágára, a szenvedő igének *ikes* ige alakjára nézve sem szabatos és következetes. Írja igen gyakran *iktelenek* módjára (*gondolkozz, kényszeríttessen*), de olykor helyesen is (*vétessen* s mindjárt utána *vétessék*); a szenvedő ragot meg is kettőzgeti (*verettetett*). Megesik rajta, hogy a benható igitárgyra határozott ragozású állítmánnyal vonatkozik (*restelli fáradni*). Idegenszerűségek is csúsznak előadásába, ha nem olyan nagy számmal is, hogy magyaros ízt megrontsák. «Egész fejem fordítás!» sóhajt föl a *Tariménes* harmadik könyve előtt. E beismerését jobban igazolja ugyan az, a mit mond, mint az, a hogyan mondja; de nyoma megvan alakjaiban is. Az igealakok, különösen az óhajtó módnak deákos használata (mondá, hogy hozzáférni nem lehetne, szükségesnek állították lenni), az egyszerű cselekvő igének magára hatóul vétele (mulatja magát), itt-ott a számnévre következő többes (harminezhat könyvek), némely szokatlan szóvonzata és inversiója (megkegyelmezte népét, hitetlen vagy hazádnak, Telemakhus után írni, származásodhoz a természet kedvezéssel viseltetett) s az a jellemző sajáttsága legyenek itt röviden kiemelve, hogy a magyaros kettős tagadást min-

denütt mellőzi, a hol a *sem* és *nem*, vagy *se* és *ne* egymásnak tözsomszédságába kerülnének. Póriasságait, nyerségeit, alacsony képeit, melyek Kazinczyt oly szent borzalommal töltötték el, már érintettük. Nem egyszer csúszik ki tolla alól szó, mely vagy egyenesen sérti az ízlést, vagy legalább megrontja a beszéd emelkedettségét. A visszautasító kifakadás képein és hangján is, melylyel a «régi» Markalf alacsony élczelődéseit és durvaságait megbélyegzi, világosan látszik, hogy neki is egyik első olvasmánya a «régi» Markalf lehetett.

E következtelenség nála, az elméletnek és gyakorlatnak ez az össze nem hangzása, láttuk, hogy nem szorítkozik erre az egy pontra. Legkövetkezetesebb és leghatározottabb még egy olyan tekintetben, hol stílelméletét mintegy kapcsolatba hozta a fölvilágosodást és haladást illető konkrét nézeteivel. A régi magyar írásmód hosszadalmasságát és unalmas egyhangúságát, ezt az «áhitatos magyarságot» a papi, egyházi stíl hatásának, elterjedésének tulajdonítja. «Mi ugyan itt meg nem állunk a magyarságban»; mint sok egyébre nézve, e tekintetben is szakítást, haladást sürget, s itt legbátrabban és legkövetkezetesebben ad példát. A harczot a *valák*, és *valók*, *hasonlatosképenek* és *melyrevalónézvéstek*, *pedigetlenek*, és *valamintszintének* ellen, olybá veszi, mint a régi egyházi szellemre támadásának valami mellékes csatározását. E módnak jellemző sajátosságai közül az egyszerű határozó szónak ragos névvel helyettesítése (*sebesen* helyett *sebességgel*) elő-előfordul nála is; de különben a stílnak azokat az elemeit, a birtoknév elé tett személyes névmásokat (*az ő háza*), a sokszorosan összetett hosszú kötőszokat és főlölleges pótlékokat, melyek a beszédet rendkívül megnyújtják és ellapítják, oly bátran, tömegesen és tapintatosan mellőzi, hogy ez irányban a szükséges stílreformra ő adta a legsikerültebb példát. Hasonlíthatatlanul mélyebbre metszett e tekintetben Báróczi félénkebb kísérleteinél. Ha tudjuk, hogy e stílkölczök kiküszöbölése mily fontos és nélkülözhetetlen föltétele volt a magyar beszéd könnyebbé tételének s a modern észjáráshoz simulásának: méltányolni fogjuk Bessenyeit, ki a leggyökeresebb reform szükségét hirdette s legalább ebben a tekintetben kiválóan szerencsés példáját is nyújtotta.

Hangoztatta a szótár kibővítésének, magyar szók alkotásának szükségét olyan fogalmakra, melyeket korában nem tudott megnevezni nyelvén. Különösen a philosophia műszavai-

val vesződött sokat, melyeket csak «magyarul is ki kellett valahogy írnia». Apáczai Csere terminológiájáról nem volt tudomása. Szó-alkotásaiban azt az elvet követte, hogy «nem szó szerint vette a mondást, hanem a dolognak természeti szerint». Így csinál aztán néhány összetételt, mint *világ-tudomány* és *világtudó*, azaz *philosophia* és *philosophus*; *belső rólt*: *substantia*; *nagy-természet*: világ, makrokozmosz; *kis-természet*: ember, mikrokozmosz; *test-tudomány*: *physika*; *örök-testség*: *materialismus*. A közhasználatú idegen szók pótlására nem igen gondolt: szélitiben használja őket. *Penna*, *luxus*, *plántál*, *despot*, *original*, *szála* (de helyette *ház* is), *tyrann*, *reczitál*, *refutál*, *fáin*, *golyóbis* s több hasonlókkal minden fönnakadás nélkül él. De egészben sem újításai, sem kölcsönszavai nem tetszenek szorultságnak, mert eredeti szókinése is nem közönséges mértékben gazdag. Szívesen és bőven alkalmaz tájszavakat a Tisza és Berettyó mentéről, melyekkel gyakran igen jól fest és árnyékol inkább, mint magyaráz. Csak néhányat említsünk: *ordas* kastély, *faggyus* bűn, *üstököl*, *sunda* és *sundaság* (igen kedves szava), *bimbojog*, egy *pihőbe*, *hegedűkoppanás*, *iz* (nemzedék helyett), *tüdőpöffedés*. Használ vidékies szólamokat és alakokat is: *tanál*, *sürcebb* sűrűebb helyett, *csüek* csövek helyett, *gyalánt*, *sijjed* sülyed helyett, *lefeket* lefekvés helyett,*) *nevetésre kifakaszt*, *szemérembe ejt* szemérmet sért vagy megpirít helyett, *hadd járjon* hagyján helyett és számtalanszor. Mind e fordulatok, szólamok, alakok erős magyar zamatot adnak írásainak s külföldies műveltsége, elvont dolgok körül forgó okoskodása daczára rájuk nyomják a legmagyarabb vidékek egyikének bélyegét.]

Az Alföld fiától egyenesen az ő egyéniségéhez, Bessenyei Györgyhez vezet azután a mód, a mint e szavakból és phrasiskból beszédét megszerkeszti. Egész életében magyarázgatva, nemesak minél magyarabbúl, hanem minél magyarábban szeret beszélni. Stilisztikai tanítása, hogy a gondolat természete határozza meg a kifejezés természetét, rajta is igazságnak válik be. Szemléltető, tétova gondolatmenete mindenekelőtt útjában áll annak, hogy rövid legyen. Sokszor ismételt, minduntalan kiszélesedik és elterjeng tárgyai körül; vissza is tér arra, a mit már sokszor fejtegetett. E tétovázás nyomát mutatja hajlama

*) Régies. Tompa Endre királyfiájában is: Későre mén a lefeket.

az egynemű mondatrészek halmozására. Mintegy keresve a minél megfelelőbb fogalmakat, ritkán éri be egy határozóval, egy tárggyal. De bár sokat állongál és terjedez, bár okoskodása gyakran nem vezet határozott eredményre: egymáshoz vagy egymásból fűződő egyes eszméi felöltöztetésében szereti az egyszerűséget és világosságot. Sokszor találunk nála szembevetéseket s kizáró állításokon való továbbhaladást. Mondataiban értelmesen és tisztán fejleszti ki gondolatait s egy-egy mondatba nem szívesen bonyolít be mellékes eszméket. Így, bár útjának célja annyiszor vesz ködbe az ő s a mi szemeink előtt is: legalább az útra magára, köveire, bokraira, vágányaira, átröppenő madaraira és mérőföldköveire minél élesebb világot törekszik árasztani. Szinte modorává lesznek a közvetetlenül közlő előadásnak stílformái: kérdések, fölkiáltások, szólítások, megelőzések s egyéb vonatkozások. Magyarázatai úgy szólván folytonos beszélgetés. Föltesz, kérd, felel, új választ vár, ellenmond, int, helybenhagyást keres, czáfol és tanít. Mindig lát maga előtt valakit, a kihez a közvetetlenség alakjai közt fordul. Vagy ellenfele az, a kivel vitatkozik, vagy mestere, a kinél fölvilágosítást keres, vagy olvasója, a kit tanít. Elválasztja lelkét testétől, szívét elméjétől s beszélgetést indít közöttök. E mód a közvetetlenség színét árasztja általában beszédére, legalább helyenkint megtöri okoskodásának hidegségét s enyhíti hosszadalmasságait. Te azt, te ezt, te így, te úgy halljuk minduntalan. E figurák egy megható képet varázsolnak szemeink elé. Az elhagyatott, rideg magányban élő öreget, ki «minden néven nevezhető okos emberi társalkodástól megfosztatva» ül asztala mellett, abban a barátságtalan otthonban, hol Tariménes és mestere találták. A tolla alá kerülő szölongatások egy szép múlt emlékei, azé, mikor e *tenek* nevei is voltak: Barcsai, Orczy, Vay és a többiek, kik Bécsben körülvették. Ma már csak megszokás, üres forma az egész. A *te* talán akkor is: senki, ha csak egy ismeretlen olvasót ért alatta: remélheti-e, hogy írásai meg fognak jelenni valaha? A *te* maig is: senki. Írásai most sem jelennek meg.

Maga is érzi, látja, tudja mindezt s okoskodásait át-átörlik subjectiv érzéseinek csillámai. A világi életnek napfényes magaslatáról vonúlt egyik elhagyatott sivatagába. Ifjúság, szerelem, művészet, társaság, a munka sikerének élvezete vagy közelebbi reménye mind elmaradtak. Az élet szépsége beborult

szemei előtt. Azok az álmok, melyekkel ébredő lelke annak idején kecsgettette: törekvéseinek nemzeti jelentősége, mind meg-hiusúltaknak látszottak, csalálmoknak. Épen hazaérkezése idején, 1784 július 13-dikán hirdettetett ki Bihar vármegyében József császár rendelete, hogy «az egész országban a német szó mint *monarchica lingua* fölvétessék». Az első szó, melyet hazájában hallott, úgyszólván nemzeti küzdelmeinek a közöny és maradiság ellen, leveretését jelentette a hatalom által. A mit neki magának a bölcsesség elejétől ígért, a szenvedéseket, azt bőven megadta. A nagyvilági élet örömeinek szomját elvesztette, az igazságét soha. Egyebe nem maradt gondolatainál, melyek legalább elfoglalták életét. Az igazságért való szenvedésnek egy neme a gondolkodóé is, ki keresi a bizonyosságot s nem képes megtalálni. E szenvedésnek is megvan titkos élvezete, mely varázsos erővel vonja a lelket s megédesíti gyötrelmeit. A megismert igazságért való külső harc s az ismeretlen igazságért való belső küzdelem hangulata, lelkesülése rokon a nemes szívekben. Bessenyei külső világa összeomlott. Minél több része volt benne önmagának, annál erőszakosabb lehetett a fölindulás, melylyel a nagy világ színpadát örökre otthagya, hogy ne lássa többé egyetlen szemnek könnyét vagy lelkesedésben föl villanó tüzét, melyet messze hangzó szava ébresztett. De folytatta tanulmányait, vizsgálódásait s még többet írt, mint annakelőtte. A türelmetlen sietséggel közrebocsátott vékony röpiratok helyett vastag kötetek következtek, melyekre nem várt többé sem a nyomtató műhely, sem a közönség. Kutatásaiban, elmélkedéseiben a pusztaság csendje nem sokkal jutatta odább, mint a nagyváros zaja. Ennek reményei és örömei elrebbentek a nélkül, hogy vigasztaló emléket hagytak volna lelkében. A mire emlékeztették, csak elmúlásuknak, tőlük való szakadásának teljessége s kipótolhatatlansága volt. Ha vitte valaha ifjúság magával egy szívnek minden de minden derűjét, nem hagyva vissza örömeiből, bár változott alakban, semmit: ez Bessenyei ifjúsága volt. Nem nyújtott kárpótlást neki a bölcselkedés sem; ebben is lépten-nyomon az emberi tehetetlenséget kellett éreznie. Szívének világa elsüllyedt, az elme fénye csak ködbe vezet. Sokszor emlegeti vénségét, e «mozgó halált», kietlen magányát és kénytelen lemondását. De a végletes, olykor irónikus vonások, melyekkel teszi s a melyeket sok helyen ismételi, a hang elnyomott rezgése, egy-egy szenvedélyesebb

kérdés kitörése: e túlzás, ismétlések, nyugtalan hang nem egészen azt jelentik, a mit mondanak. Lemondást, de nem egyszersmind állandó megnyugvást a lemondásban, hanem ennek föl-fölzajló keservét.

Magyarország törvényes állása előtt olvassuk: «Minden néven nevezhető okos emberi társalkodástól megfosztatva; semmiféle halandókkal nem levelezve; senkit nem látogatva és senkitől nem látogatattva: lakozik az író egy pusztában, a holt könyveivel, gondolataival és a néma természettel tölti idejét, élven azért csak, hogy még meg nem halhatott. Magán szánakozva, a világon nevetve számlálja napjait.»*) Hol van e sorokban s mind a hozzájuk hasonlóknak a lemondás nyugalma a kiengesztelődés csöndes számvetése, a halálát békén váró szív áldása? Bessenyei valami önkínzó daczczal élvezi juhait, agarait, cselédjei közt számkivetésének keservét. Ki ő? «Egy holt-eleven, magányosságra vetett, örökké való hallgatásba fojtott és számkivetésének közepette fenékre szállott, siralmas halandó.» Ír, de miért? A *Természet Világában* beszéli: nem hogy sorsát panaszolja, vagy kenyerét, hitelét keresse, vagy ellenfeleivel küzködjék vagy hírnevet szerezzen; ír unalmában és kínjában. Ír nem ismert és nem remélt olvasóknak. Ez a keserv kitörése a maga szélsőségekre hajlásában. Hiába, a reménynek egy sugara mégis csillog előtte: valaha, valahol, valakik olvasni fogják, eszméi hatni fognak s elősegítik eszményeinek megvalósulását. «Koporsómon túlvitt beszédem, úgy tetszik, mintha síromnak komor éjtszakáját hozná haldokló szívemen kiderülésre; enyhítvén keservét ennek előre tudása, hogy halálombul elevenekhez szólhatok ki. Ha pedig én is írásommal a közboldogság templomának oszlopa alá egy követ letehetek, abbul származott vigasztalásom a halálnak örök álmai közt is hevülésbe hozza hideg hamvaimat.»

A dacznak feszült húrja olykor meg-megajzik, az okoskodásra kényszerített lélek ereje meg-megernyed, s ilyenkor mély és tiszta hullámokban árad szívéből az ellágyult bánat mindazon, a mit vesztett, a mit nem tudott elérni, a mije hiányzik. Írásainak e néhány bús lapja a melancholiának meleg, költői és nemes nyilatkozása. Az elérzékenyülés keríti ha-

*) Ép e sorok írása idején, 1804 szeptember 12-dikén látogatta meg Kazinczy.

talmába szívét, de az erő, melyet legalább a kifejezésben megőriz, a képek változatossága és nemessége, melyeket fölidéz, az őszinteségnek tiszta és teljes hangja, a nála szokatlan rövidség: mindez bizonyos egyéni színt ad ez érzelmes helyeinek a sentimentalismus akkori áradatában. Fájdalma ellenállhatatlanul fogja el szívét, eleveníti képzeletét s fölemeli és oly numerózusan hullámoztatja beszédét, mint különben soha. Régente is szenvedett: a «szomorú bölcsesség» kínjai közt hánykódva. Szenvedett a legtávolabbi igazságok meg nem ismerhetése miatt. De mi volt ez a mostanihoz, midőn a közel fekvő igazságok félreismerése gyötri. Régi szenvedése szónokká tette fiatal-ságában, a másik költővé avatja öreg napjaiban. Valósággal, mikor fájdalmasan mond le róla, hogy gyöngé szava még szívhez jusson: akkor illet meg legmélyebben s akkor nyílnak meg előtte legkészségesebben szíveink. Mikor ontotta a verseket s költőnek hitte magát: távol maradt tőle; mikor lemondott álmairól: legközelebb jutott hozzá.

Hattyúdala a *Természet Világának* következő előbeszéde:

«Ollyá lettem, mint a pusztában bujdosó zarándok ki világát elhagyván, csak egyedül ül, melybül áradt keservében könyveit törölgeti szemérül: így ülök magánosságomban, szüntelen arra forogván arczczal, hol a nyájas bölcsék egymással társalkodva az életnek unalmát maguk közt enyhítik, édesítik.

«Muzsámat szóllítom, hadd panaszolja életemnek hanyatlását úgy mint a megélemedett hattyú, mely már utolsó óráit hozzá közelgetni érezvén, abból vett fájdalmát hajnalonként bánattal énekelgeti. Ifjúságomnak örömmel tellyes mezeje, hol egy kezemet fogva Venus, mászat Minerva vezették, oly aggodt magánossággá változott most, hol csak őszi ködök és szomorú fellegek boronganak.

«Mély álmomban e csöndességek alatt érezve, s tizenhat esztendeig gondolkozva, most fordulok ki ismét a világra arczczal... Mit szólljak hozzá? Hízkelkedni néki nevetség, mivel tekintetben nem veszi. Szidni bolondság; mert sem hallja, sem érti, sem érzi, sem tettérül felelni nem tartozik: viszontagságainak fergeteges tengerén mindnyájunkat szabad útnak bocsát, akár üközzünk kőszálaiba, akár szerencsésen kerüllyük el azokat, egyben nem vigasztal, másban nem oktat. Végre nem marad egyéb a szomorú emlékezetnél és körültem haldokló kietlen magánosságnál.

«Ó boldog házasság! töllem örökre eltávozott élet, hol a megaggodt halandó gyermekeiben születik újra, mikor már esztendeinek sokasága szívére minden egyéb világi örömet eltörli! Te! ki ezt irod, vérségben, nételességben, hová lett vigasztalásod?

«Mindenestül fogva vezet a halál sírod széléhez, honnan a világra nézván vissza, senkit sem látsz utánad, ki véredben nevedben éljen. Fedezzük el a házasságnak édes sebeit! legnagyobb fájdalom annál, a kinél nem találtathatik!

«Édes vigasztalás a vénségbe beléfűlt életnek magát gyermekeiben látni, és asztalánál mondani: egyetek ebből, igyatok abból.»

Idegen gyermekek állottak koporsója körül, melyet egyházi szertartás nélkül bocsátottak, saját kívánsága szerint, kertjének egy almafája alá ásott sírjába. Országszerte félszázad óta sokat hangoztatták nevét; de reménye, hogy «halálából eleve nekhez szólhat», mindeddig nem ment teljesezésbe. Emlékét nem egyszer ünnepelték, verssel, beszédekkel és lakomákkal; de munkái maig sem jelentek meg. Pedig nemzeti életünk újabb fejlődésének nem egy iránya, nem egy becses eredménye vezet az ő nevéhez és munkásságához vissza. A nemzeti önérték ébresztésére, a Rákóczi óta pihenő tárogatót ő vette föl s fújta meg újra teljes erővel. Ő mutatott először a magyar művelődés útjára, mint nemzeti hatalmunk és virágzásunk föltételére. Ápoló intézetei közül az Akadémia eszméje s az egyetem magyarsága, benne találták egyik leglelkesebb sürgetőjüket. Új irodalmunkban új műformákra, új hangra elsőnek mutatott utat és adott példát. A modern világ eszméinek, a fölvilágosodásnak és humanizmusnak, szintén első kiválóbb tolmácsa volt. A nagy gondolkodó vagy nagy író koszorúja nem illeti; de ő volt az első magyar ember, kinek lelkét az új kor szelleme egész teljességében és öntudatosságában áthatotta.